

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY

OLBA XXVI

(Ayrıbasım / Offprint)

KAAM YAYINLARI

OLBA

XXVI

© 2018 Mersin Üniversitesi/Türkiye

ISSN 1301 7667

Yayıncı Sertifika No: 18698

OLBA dergisi;

ARTS & HUMANITIES CITATION INDEX, EBSCO, PROQUEST

ve

TÜBİTAK-ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanlarında taranmaktadır.

Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün (DAI) Kısaltmalar Dizini'nde 'OLBA' şeklinde yer almaktadır.

OLBA dergisi hakemlidir. Makalelerdeki görüş, düşünce ve bilimsel değerlendirmelerin yasal sorumluluğu yazarlara aittir.

The articles are evaluated by referees. The legal responsibility of the ideas, opinions and scientific evaluations are carried by the author.

OLBA dergisi, Mayıs ayında olmak üzere, yılda bir kez basılmaktadır.

Published each year in May.

KAAM'ın izni olmadan OLBA'nın hiçbir bölümü kopya edilemez.

Alıntı yapılması durumunda dipnot ile referans gösterilmelidir.

It is not allowed to copy any section of OLBA without the permit of the Mersin University

(Research Center for Cilician Archaeology / Journal OLBA)

OLBA dergisinde makalesi yayımlanan her yazar, makalesinin baskı olarak ve elektronik ortamda yayımlanmasını kabul etmiş ve telif haklarını OLBA dergisine devretmiş sayılır.

Each author whose article is published in OLBA shall be considered to have accepted the article to be published in print version and electronically and thus have transferred the copyrights to the Mersin University

(Research Center for Cilician Archaeology / Journal OLBA)

OLBA'ya gönderilen makaleler aşağıdaki web adresinde ve bu cildin giriş sayfalarında belirtilen formatlara uygun olduğu takdirde basılacaktır.

Articles should be written according to the formats mentioned in the following web address.

Redaktion: Dr. Öğr. Üyesi Deniz Kaplan

OLBA'nın yeni sayılarında yayınlanması istenen makaleler için yazışma adresi:

Correspondance addresses for sending articles to following volumes of OLBA:

Prof. Dr. Serra Durugönül

Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü

Çiftlikköy Kampüsü, 33342 Mersin - TURKEY

Diğer İletişim Adresleri

Other Correspondance Addresses

Tel: +90 324 361 00 01 • 14730 / 14734

Fax: +90 324 361 00 46

web mail: www.kaam.mersin.edu.tr

www.olba.mersin.edu.tr

e-mail: sdurugonul@gmail.com

Baskı / Printed by

Son Söz Gazete Matbaa Yay. Kırt. Ltd. Şti.

İvedik OSB. 1341. Cadde No. 56 Yenimahalle/ANKARA

Tel: +90 312 394 57 71 • Sertifika No: 18698

Grafik / Graphic

Digilife Dijital Basım Yay. Tan. ve Org. Hiz. San. ve Tic. Ltd. Şti.

Güvenevler Mah. 1937 Sk. No.33 Yenişehir / MERSİN

Tel: +90 324 231 14 16 www.digilifemersin.com

MERSİN ÜNİVERSİTESİ KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
(KAAM) YAYINLARI-XXVI

MERSIN UNIVERSITY PUBLICATIONS OF THE RESEARCH CENTER OF
CILICIAN ARCHAEOLOGY (KAAM)-XXVI

Editörler

Serra DURUGÖNÜL
Murat DURUKAN
Gunnar BRANDS
Deniz KAPLAN

OLBA Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL (Mersin Üniversitesi)
Prof. Dr. Marion MEYER (Viyana Üniversitesi)
Prof. Dr. Susan ROTROFF (Washington Üniversitesi)
Prof. Dr. Kutalmış GÖRKAY (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. İ. Hakan MERT (Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Eda AKYÜREK-ŞAHİN (Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Yelda OLCAY-UÇKAN (Anadolu Üniversitesi)

MERSİN

2018

İçindekiler / Contents

Işıl Demirtaş <i>Güvercinkayası “Coba” Tipi Tarazlı Kâseleri</i> (“Coba” Type Scraped Bowls at Güvercinkayası)	1
Mahmut Bilge Baştürk - Meltem Doğan-Alparslan <i>A New Hieroglyphic Seal from Şarhöyük</i> (Şarhöyük’te Bulunan Yeni Bir Hiyeroglifli Mühür)	31
Kurtuluş Kıymet <i>Salat Tepe Ritüellerine İlişkin Bulguların Hitit-Hurri Metinleri ile Karşılaştırılması</i> (Comparison of Salat Tepe Ritual Contexts with Hittite-Hurrian Ritual Texts)	41
Ayşe F. Erol– Ertaç Yıldırım <i>Ordu/Fatsa Cıngirt Kayası Kazısı Bronz Buluntuları</i> (Bronze Finds from Ordu/Fatsa Cıngirt Kayası Excavations)	97
Mehmet Gürbüzler <i>Late Roman Pottery From a Building in Klazomenai</i> (Klazomenai’de Bir Yapıdan Ele Geçen Geç Roma Seramikleri)	135
Emre Okan - Cenker Atıla - Ali Akın Akyol <i>The Greco-Italic Amphorae Found on Maltepe Tumulus in Phocaea</i> (Phokaia Maltepe Tümülüsünde Bulunan Greko-İtalik Amphoralar)	177
Polat Ulusoy <i>Klazomenai Asty’sünde Bulunmuş Arkaik Dönem Yapı ve Anıtlara Ait Parçalar ve Kutsal Alanların İncelenmesi</i> (Research on Fragments of Archaic Period Structure and Monument Found at Asty of Klazomenai and Sanctuaries)	215
Rahşan Tamsü-Polat <i>Yazılıkaya/Midas Vadisi Akpara Kale Mezarları</i> (Yazilikaya/Midas Valley Akpara Kale Tombs)	261
Aytekin Erdoğan - Sabri Arıcı <i>Tripolis’de Bulunmuş Çocuk Dionysos Heykeli</i> (Die Statue des Kind Dionysos aus Tripolis)	285

S. Yücel Şenyurt - Serra Durugönül <i>Kurul (Ordu) Kalesi'nde Bir Kybele Heykeli</i> <i>(A Cybele Statue in the Fortress of Kurul (Ordu))</i>	305
Ayşe Aydın <i>Ödemiş Müzesi'ndeki Lahit</i> <i>(A Sarcophagus in the Museum of Ödemiş)</i>	345
Selda Yeni - Fatma Avcu - N. Eda Akyürek Şahin <i>Mysia Bölgesi'nden Beş Yeni Mezar Epigramı</i> <i>(Five New Grave Epigrams from Mysia)</i>	369
Hüseyin Uzunoglu <i>On the Use of "ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΕΙΝ" in Building Inscriptions</i> <i>(Yapı Yazıtlarında κατασκευάζειν Fiilinin Kullanımı Üzerine)</i>	387
M. Ertan Yıldız <i>Tlos'tan İki Yeni Mezar Yazıtı</i> <i>(Zwei Neue Inschriften aus Tlos)</i>	405
Yadigar Doğan - Fatma Avcu <i>Nallıhan ve Çevresinden Yeni Yazıtlar II</i> <i>(New Inscriptions From Nallıhan and its Vicinity II)</i>	415

MERSİN ÜNİVERSİTESİ
KILIKIA ARKEOLOJİSİNİ ARAŞTIRMA MERKEZİ
BİLİMSEL SÜRELİ YAYINI ‘OLBA’

Kapsam

Olba süreli yayını Mayıs ayında olmak üzere yılda bir kez basılır. Yayınlanması istenilen makalelerin en geç her yıl Kasım ayında gönderilmiş olması gerekmektedir. 1998 yılından bu yana basılan Olba; Küçükasya, Akdeniz bölgesi ve Ortadoğu’ya ilişkin orijinal sonuçlar içeren Antropoloji, Prehistorya, Protohistorya, Klasik Arkeoloji, Klasik Filoloji (ve Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri), Eskiçağ Tarihi, Nüvizmatik ve Erken Hıristiyanlık Arkeolojisi alanlarında yazılmış makaleleri kapsamaktadır.

Yayın İlkeleri

1. a. Makaleler, Word ortamında yazılmış olmalıdır.
b. Metin 10 punto; özet, dipnot, katalog ve bibliyografya 9 punto olmak üzere, Times New Roman (PC ve Macintosh) harf karakteri kullanılmalıdır.
c. Dipnotlar her sayfanın altına verilmeli ve makalenin başından sonuna kadar sayısal süreklilik izlemelidir.
d. Metin içinde bulunan ara başlıklarda, küçük harf kullanılmalı ve koyu (bold) yazılmalıdır. Bunun dışındaki seçenekler (tümünün büyük harf yazılması, alt çizgi ya da italik) kullanılmamalıdır.
2. Noktalama (tireler) işaretlerinde dikkat edilecek hususlar:
  - a. Metin içinde her cümlelin ortasındaki virgülden ve sonundaki noktadan sonra bir tab boşluk bırakılmalıdır.
  - b. Cümle içinde veya cümle sonunda yer alan dipnot numaralarının herbirisi noktalama (nokta veya virgül) işaretlerinden önce yer almalıdır.
  - c. Metin içinde yer alan “fig.” ibareleri, küçük harf ile ve parantez içinde verilmeli; fig. ibaresinin noktasından sonra bir tab boşluk bırakılmalı (fig. 3); ikiden fazla ardışık figür belirtiliyorsa iki rakam arasına boşluksuz kısa tire konulmalı (fig. 2-4). Ardışık değilse, sayılar arasına nokta ve bir tab boşluk bırakılmalıdır (fig. 2. 5).
  - d. Ayrıca bibliyografya ve kısaltmalar kısmında bir yazar, iki soyadı taşıyorsa

soyadları arasında boşluk bırakmaksızın kısa tire kullanılmalıdır (Dentzer-Feydy); bir makale birden fazla yazarlı ise her yazardan sonra bir boşluk, ardından uzun tire ve yine boşluktan sonra diğer yazarın soyadı gelmelidir (Hagel – Tomaschitz).

3. “Bibliyografya ve Kısaltmalar” bölümü makalenin sonunda yer almalı, dipnotlarda kullanılan kısaltmalar, burada açıklanmalıdır. Dipnotlarda kullanılan kaynaklar kısaltma olarak verilmeli, kısaltmalarda yazar soyadı, yayın tarihi, sayfa (ve varsa levha ya da resim) sıralamasına sadık kalınmalıdır. Sadece bir kez kullanılan yayınlar için bile aynı kurala uyulmalıdır.

Bibliyografya (kitaplar için):

Richter 1977 Richter, G., Greek Art, NewYork.

Bibliyografya (Makaleler için):

Corsten 1995 Corsten, Th., “Inchriften aus dem Museum von Denizli”, Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi III, 215-224, lev. LIV-LVII.

Dipnot (kitaplar için)

Richter 1977, 162, res. 217.

Dipnot (Makaleler için)

Oppenheim 1973, 9, lev.1.

Diğer Kısaltmalar

age.	adı geçen eser
ay.	aynı yazar
vd.	ve devamı
yak.	yaklaşık
v.d.	ve diğerleri
y.dn.	yukarı dipnot
dn.	dipnot
a.dn.	aşağı dipnot
bk.	Bakınız

4. Tüm resim, çizim ve haritalar için sadece “fig.” kısaltması kullanılmalı ve figürlerin numaralandırılmasında süreklilik olmalıdır. (Levha, Resim, Çizim, Şekil, Harita ya da bir başka ifade veya kısaltma kesinlikle kullanılmamalıdır).

5. Word dökümanına gömülü olarak gönderilen figürler kullanılmamaktadır. Figürlerin

mutlaka sayfada kullanılması gereken büyüklükte ve en az 300 pixel/inch çözünürlükte, photoshop tif veya jpeg formatında gönderilmesi gerekmektedir. Adobe illustrator programında çalışılmış çizimler Adobe illustrator formatında da gönderilebilir. Farklı vektörel programlarda çalışılan çizimler photoshop formatına çevrelemiyorsa pdf olarak gönderilebilir. Bu formatların dışındaki formatlarda gönderilmiş figürler kabul edilmeyecektir.

6. Figürler CD'ye yüklenmelidir ve ayrıca figür düzenlemesi örneği (layout) PDF olarak yapılarak burada yer almalıdır.
7. Bir başka kaynaktan alıntı yapılan figürlerin sorumluluğu yazara aittir, bu sebeple kaynak belirtilmelidir.
8. Makale metninin sonunda figürler listesi yer almalıdır.
9. Metin yukarıda belirtilen formatlara uygun olmak kaydıyla 20 sayfayı geçmemelidir. Figürlerin toplamı 10 adet civarında olmalıdır.
10. Makaleler Türkçe, İngilizce veya Almanca yazılabilir. Türkçe yazılan makalelerde yaklaşık 500 kelimelik Türkçe ve İngilizce yada Almanca özet kesinlikle bulunmalıdır. İngilizce veya Almanca yazılan makalelerde ise en az 500 kelimelik Türkçe ve İngilizce veya Almanca özet bulunmalıdır. Makalenin her iki dilde de başlığı gönderilmelidir.
11. Özetin altında, Türkçe ve İngilizce veya Almanca olmak üzere altı anahtar kelime verilmelidir.
12. Metnin word ve pdf formatlarında kaydı ile figürlerin kopyalandığı iki adet CD (biri yedek) ile birlikte bir orijinal ve bir kopya olmak üzere metin ve figür çıktısı gönderilmelidir.
13. Makale içinde kullanılan özel fontlar da CD'ye yüklenerek yollanmalıdır.

MERSIN UNIVERSITY
‘RESEARCH CENTER OF CILICIAN ARCHAEOLOGY’
JOURNAL ‘OLBA’

Scope

Olba is printed once a year in May. Deadline for sending papers is November of each year.

The Journal ‘Olba’, being published since 1998 by the ‘Research Center of Cilician Archeology’ of the Mersin University (Turkey), includes original studies done on antropology, prehistory, protohistory, classical archaeology, classical philology (and ancient languages and cultures), ancient history, numismatics and early christian archeology of Asia Minor, the Mediterranean region and the Near East.

Publishing Principles

1. a. Articles should be written in Word programs.
b. The text should be written in 10 puntos; the abstract, footnotes, catalogue and bibliography in 9 puntos ‘Times New Roman’ (for PC and for Macintosh).
c. Footnotes should take place at the bottom of the page in continous numbering.
d. Titles within the article should be written in small letters and be marked as bold. Other choises (big letters, underline or italic) should not be used.
2. Punctuation (hyphen) Marks:
  - a. One space should be given after the comma in the sentence and after the dot at the end of the sentence.
  - b. The footnote numbering within the sentence in the text, should take place before the comma in the sentence or before the dot at the end of the sentence.
  - c. The indication fig.:
    - * It should be set in brackets and one space should be given after the dot (fig. 3);
    - * If many figures in sequence are to be indicated, a short hyphen without

space between the beginning and last numbers should be placed (fig. 2-4); if these are not in sequence, a dot and space should be given between the numbers (fig. 2. 5).

- d) In the bibliography and abbreviations, if the author has two family names, a short hyphen without leaving space should be used (Dentzer-Feydy); if the article is written by two or more authors, after each author a space, a long hyphen and again a space should be left before the family name of the next author (Hagel – Tomaschitz).
3. The ‘Bibliography’ and ‘Abbreviations’ should take part at the end of the article. The ‘Abbreviations’ used in the footnotes should be explained in the ‘Bibliography’ part. The bibliography used in the footnotes should take place as abbreviations and the following order within the abbreviations should be kept: Name of writer, year of publishment, page (and if used, number of the illustration). This rule should be applied even if a publishment is used only once.

Bibliography (for books):

Richter 1977   Richter, G., Greek Art, New York.

Bibliography (for articles):

Corsten 1995 Corsten, Th., “Inschriften aus dem Museum von Denizli”, Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi III, 215-224, pl. LIV-LVII.

Footnotes (for books):

Richter 1977, 162, fig. 217.

Footnotes (for articles):

Oppenheim 1973, 9, pl.1.

Miscellaneous Abbreviations:

op. cit.	in the work already cited
idem	an author that has just been mentioned
ff	following pages
et al.	and others
n.	footnote
see	see
infra	see below
supra	see above

4. For all photographies, drawings and maps only the abbreviation ‘fig.’ should be used

in continuous numbering (remarks such as Plate, Picture, Drawing, Map or any other word or abbreviation should not be used).

5. Figures, embedded in Word documents can not be used. Figures have to be in the length in which they will be used in the page, being at least 300 pixel/inch, in photoshop tif or jpeg format. Drawings in adobe illustrator can be sent in this format. Drawings in other vectoral programs can be sent in pdf if they can't be converted to photoshop. Figures sent in other formats will not be accepted.
6. Figures should be loaded to a CD and a layout of them as PDF should also be undertaken.
7. Photographs, drawings or maps taken from other publications are in the responsibility of the writers; so the sources have to be mentioned.
8. A list of figures should take part at the end of the article.
9. The text should be within the remarked formats not more than 20 pages, the drawing and photographs 10 in number.
10. Papers may be written in Turkish, English or German. Papers written in Turkish must include an abstract of 500 words in Turkish and English or German. It will be appreciated if papers written in English or German would include a summary of 500 words in Turkish and in English or German. The title of the article should be sent in two languages.
11. Six keywords should be remarked, following the abstract in Turkish and English or German.
12. The text in word and pdf formats as well as the figures should be loaded in two different CD's; furthermore should be sent, twice the printed version of the text and figures.
13. Special fonts should be loaded to the CD.

SALAT TEPE RİTÜELLERİNE İLİŞKİN BULGULARIN HİTİT-HURRİ METİNLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Kurtuluş KIYMET*

ABSTRACT

Comparison of Salat Tepe Ritual Contexts with Hittite-Hurrian Ritual Texts

Salat Tepe is located *ca.* 25km east of Bismil, Diyarbakır. Salvage excavations have been carried out in the mound between the years 2000-2013. The site will be flooded by the Ilisu Dam. The settlement history of Salat Tepe begins in the Early Chalcolithic Period. Five main periods defined by gaps have been determined from the 5th Millennium BCE to CE 19th century. The mound has been abandoned after the Early Bronze Age I and was resettled in the Early Bronze Age IV. A settlement continuity has been determined from *ca.* 2400-1400 BCE; the Early Bronz Age IV (Period IIA: Level 6-5), Middle Bronze Age I-II (Period IIB: Level 4-3) and Late Bronze Age I (Period IIC: Level 2-1). Salat Tepe has been once more abandoned towards the middle of the Late Bronze Age and was resettled in the Early Iron Age. The traces of some ritual activities, such as animal bones showing bloody sacrifice and ritual objects showing bloodless sacrifice, have been found during the excavations carried out in the mound. The animal bones belong to piglet, puppy, deer, lamb and cattle, and the objects used during rituals are made mainly of clay and of stone and metal. These objects have been found in fills on thresholds, in pits dug under foundations, and in pits dug into fills. Some animal bones were placed into bowls. These rituals were probably performed according to some needs. The settlement at Salat Tepe shows multiple traces of fire and earthquake in several levels. Thus, the destruction caused by earthquakes might have forced the inhabitants to perform foundation rituals for securing their new dwellings they wished to use for a long time. These rituals “close” former levels or convert the function of buildings. It is possible to compare the Hittite-Hurrian cuneiform texts with the archaeological finds of Salat Tepe. Although most of the Hittite texts appear after the end of the Middle Bronze Age I settlement in Salat Tepe, these texts include a long tradition; thus, a substantial part of similarities between the cuneiform texts and archaeological finds are determined. This gives us the chance of a better comprehension of the archeological material. In this respect, magical texts are significant sources, since numerous sacrifice pits like those in Salat Tepe bear bloody and bloodless sacrifices. According to Hittite-Hurrian cuneiform texts, the main element regarding sacrifices is

---

* Öğr. Gör. Dr. Kurtuluş Kıymet, Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. Kocaeli/ Türkiye. E-posta: kurtuluskiymet@hotmail.com

the pit. Bird and pig are primarily sacrificed, and piglet is the most preferred sacrifice at Salat Tepe. Although no remains resembling burning of birds are detected at Salat Tepe, several burned animal bones are recovered in level 5. The sacrificed piglets in bowls placed face down in levels 4 and 2 resemble the sacrifice between rooms A and B at Yazılıkaya. Ritual traces are also determined in pits dug under foundations. According to Hittite-Hurrian texts many offerings had been placed under foundations, and many ritual objects made of paste, clay and metal had been placed in sacrificial pits. Within these objects clay figurines, and models of ears and ladders made of silver take place. In Salat Tepe, mainly human and animal figurines were used during rituals. In this study, the possible relations of Salat Tepe rituals with Hurrian rituals will be handled. Hittite ritual texts with Hurrian influence show obvious similarities to the ritual activities in Salat Tepe. According to the cuneiform texts, Hurrians lived in North Mesopotamia together with Semitic societies from the Akkadian period onwards. Over the time, Hurrians stretched out to the west of the Euphrates, and their existence in these lands is also recorded in the Hittite texts. Tunip-Teşup, king Tikunani with a Hurrian name, is recorded in the Hattuşili I period. The kingdom of Tikunani is suggested to be located between the Euphrates and the Tigris, in the Upper Tigris Region. The Hittite kings Hattuşili I and Murşili I fought with the Hurrians in Northern Syria and Southeastern Anatolia. Hurrian presence in this region is recorded also in later Hittite texts. Thus, Salat Tepe might have been settled by Hurrians, and the archaeological evidence of ritual activities recorded in the Hittite-Hurrian texts seem to have been uncovered in the mound.

Keywords: Salat Tepe, Hittites, Hurrians, Ritual, Sacrifice, Cuneiform Texts, Bronze Age.

ÖZ

Salat Tepe, Diyarbakır'ın Bismil İlçesi'nin 25 km doğusunda yer almaktadır. Höyükte 2000-2013 yılları arasında bir kurtarma kazısı yapılmıştır. Ilisu Barajı'nın suları altında kalacak olan Salat Tepe'nin iskân tarihi Erken Kalkolitik dönemle başlamaktadır. MÖ 5. binden M.S. 19. yüzyıla kadar olan zaman diliminde zamansal boşluklarla birbirinden ayrılan beş ana dönem saptanmıştır. Erken Tunç Çağı I'den sonra höyük terk edilmiş ve Erken Tunç IV'te tekrar yerleşime açılmıştır. Yaklaşık olarak MÖ 2400'den M.Ö. 1400'e kadar kesintisiz bir yerleşim görülmektedir. Bu tarih aralığı Erken Tunç IV (Dönem IIA: Tabaka 6-5), Orta Tunç (Dönem IIB: Tabaka 4-3) ve Geç Tunç I (Dönem IIC: Tabaka 2-1) Çağları'na karşılık gelmektedir. Salat Tepe, Geç Tunç Çağı ortalarında tekrar terk edilmiş ve Erken Demir Çağı'nda bir kez daha iskâna açılmıştır. Höyükte yapılan kazılar sonucunda birtakım ritüellerin arkeolojik izlerine ulaşılmıştır. Bu arkeolojik izler kanlı kurban olarak adlandırdığımız hayvan kemikleri ve kansız kurban olarak tanımladığımız ritüel nesnelere aittir. Hayvan kemikleri yavru köpek, yavru domuz, genç bir geyik, kuzu ve büyük baş hayvanlardan oluşmaktadır. Ritüel nesnelere çoğunlukla kil olmak üzere, taş ve metalden yapılmıştır. Bu arkeolojik buluntular kapı eşiklerinde, temellerin altındaki çukurlarda, bina molozuna kazılmış çukurlarda, çukurlara yerleştirilen kapların içerisinde bulunmuştur. İnsanları bu türlü ritüelleri yapmaya iten sebepler olmalıdır. Salat Tepe'de deprem ve yangın izlerine rastlanmıştır. Konutları depremle yerle bir olan insanların yeni binalarını inşa ederlerken onun daha sağlam ve uzun ömürlü olması için birtakım yapı ritüelleri gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu ritüellerle bir önceki tabaka "kapatılmış", ya da binaların

işlevi dönüştürülmüştür. Salat Tepe’de gördüğümüz ritüel içerikli arkeolojik buluntuları Hitit-Hurri çiviyazılı belgeleri ile karşılaştırma imkânı vardır. Her ne kadar Hitit-Hurri metinlerinin çoğu, Salat Tepe’de Orta Tunç Çağı I yerleşiminin sona ermesinden sonra ortaya çıksa da bu çiviyazılı belgelerle, arkeolojik belgeler arasında kimi benzerlikler kurulabilmektedir. Bu durum kazılar sonucunda elde edilen buluntuları daha iyi anlama olanağını bizlere vermektedir. Salat Tepe’de yapı ritüelleri gerçekleştirilmiş olsa bile bunu Hitit-Hurri çiviyazılı belgeleri ile karşılaştırırken sadece yapı ritüellerine değil, sayısı bir hayli fazla olan büyü metinlerine de başvurulmalıdır. Çünkü büyü metinlerinde, tıpkı Salat Tepe’de örneklerini gördüğümüz gibi kurban çukurları ve o çukurlarda sunulan kanlı ve kansız kurban örnekleri mevcuttur. Hitit-Hurri çiviyazılı belgelerinde kurban söz konusu olduğunda başlıca unsurlardan biri kurban çukurlarıdır. Bu çukurlarda sunulan hayvanlar arasında kuş ve domuz bulunmaktadır. Salat Tepe’de domuz yavrusu en çok tercih edilen kurban hayvanları arasındadır. Kuşların yakılması örneğine rastlanmasa da 5. tabakada yanmış hayvan kemikleri görülmüştür. 4. ve 2. tabakalarda gördüğümüz ters çevrilmiş kâse içindeki yavru domuz kurbanı da Yazılıkaya A ve B odaları arasındaki kurbanı hatırlatmaktadır. Ritüel kalıntıları temellerin altındaki çukurlardan da elde edilmiştir. Hitit metinlerine göre temellerin altına çok miktarda sunu konmakta, kurban çukurlarına hamur, kil ve metalden yapıma pek çok ritüel nesnesi bırakılmaktadır. Bunlar arasında pişmiş toprak figürinler, gümüşten kulak ve merdiven modelleri yer almaktadır. Salat Tepe’deki başlıca ritüel buluntular insan ve hayvan figürinleridir. Bu çalışmada Salat Tepe ritüellerini Hurriler’le ilişkili tutmak mümkün müdür sorusuna yanıt aranacaktır. Burada gördüğümüz ritüel uygulamalarının Hurri etkili Hitit metinleri ile olan benzerlikleri açıktır. Bunun yanı sıra çiviyazılı metinler Kuzey Mezopotamya’da Akad döneminden itibaren Hurriler’in Sami toplumlarla birlikte yaşadığını kanıtlamaktadır. Hurriler, zaman içerisinde Fırat’ın batısına yayılmışlardır. Fırat ve Dicle arasındaki varlıkları da Hitit metinleri ile saptanmaktadır. Hurrice bir isim taşıyan Tunip-Teşup adlı bir kralın hüküm sürdüğü Tikunani krallığının varlığı I. Hattuşili dönemi metinlerinden bilinmektedir. Tikunani krallığının Yukarı Dicle havzasında yer aldığı düşünülmektedir. Hitit kralları I. Hattuşili ve I. Murşili, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu’da Hurriler’e karşı mücadele etmişlerdir. Bu çevredeki Hurri varlığını daha sonraki Hitit metinleri de doğrulamaktadır. Buna göre Salat Tepe’nin Hurriler tarafından iskân edilmiş olması mümkündür ve Salat Tepe’de açığa çıkan ritüel kalıntıları da Hitit-Hurri metinlerinde anlatılan ritüellerin arkeolojik kanıtları görünümündedir.

Anahtar Kelimeler: Salat Tepe, Hititler, Hurriler, Ritüel, Kurban, Çiviyazılı Belgeler, Tunç Çağı.

Giriş

Dicle Irmağı Vadisi’ne kurulacak olan Ilısu Barajı’nın dolmuş alanında insanlık tarihini aydınlatacak önemli arkeolojik veriler içeren pek çok ören yeri bulunmaktadır. Bunlar arasında kamuoyunun dikkatini fazlasıyla çekmiş olan bir Ortaçağ kenti Hasankeyf de yer almaktadır. Yörede 1980’li yıllardan itibaren farklı ekipler tarafından yürütülen yüzey araştırmaları neticesinde ortalama 700 merkez belirlenmiş,

bunlardan kırka yakınında kurtarma kazıları yapılmıştır¹.

Proje kapsamında yürütülen Salat Tepe kurtarma kazıları 2000 yılında başlamıştır. Diyarbakır'ın Bismil İlçesi'ne bağlı Yukarı Salat Beldesi'nde yer alan (fig. 1) höyükte kazılar, iki yıllık kesinti hariç 2013 yılına kadar devam etmiştir². Kazılar sonucunda Salat Tepe'de zamansal boşluklarla birbirinden ayrılan beş ana dönem saptanmıştır. En eskisi Erken Kalkolitik döneme tarihlenen çok sayıda mimari tabakanın açığa çıkarıldığı höyüğün MÖ 5. ve 4. bin boyunca kesintisiz iskân edildiği anlaşılmıştır. Bu yerleşme MÖ 3. binin ilk yüzyıllarına kadar sürmüştür (I. Dönem). Erken Tunç Çağı I sonrasında terk edilen höyük, yaklaşık 500 yıl sonra, MÖ 24. yüzyılda tekrar iskân edilmiştir. Salat Tepe'de MÖ 24.-15. yüzyıllar arasına tarihlenen altı yapı katı açığa çıkarılmıştır (Dönem II). Bu tabakalar Erken Tunç IV'ten Geç Tunç I'e kadar geçen süreyi kapsamaktadır³ (fig. 2). Bu dönemin ardından, Salat Tepe MÖ 15. yüzyılın ortalarında bir kez daha terk edilmiştir ve MÖ 10. yüzyıldan Yeniçağ'a kadar göçer topluluklar tarafından kullanılmış (Dönem III-IV), Yeniçağ ve Yakınçağ'da mezarlık alanına dönüştürülmüştür (Dönem V)⁴.

Salat Tepe'de ritüel içerikli olduğu değerlendirilen arkeolojik bulguların elde edildiği Tunç Çağı tabakalarından Erken Tunç Çağı IV yerleşimi, Kalkolitik höyüğün üzerine kurulmuş iki mimari tabaka ile temsil edilmiştir (Dönem IIA: tabaka 6-5). Tabaka 6, üst üste iki sıradan oluşan iri taş temelli ve kalın kerpiç duvarlı bir yapı kompleksi, bununla ilişkili yapılar ve teraslardan oluşmaktadır. Dinsel bir işlevi olduğu anlaşılan ve özenle inşa edilen tabaka 6 yapısı Akad Dönemi'ne ait kırsal bir tapınak olarak adlandırılmıştır⁵. Binanın güney duvarında yer alan kapısı bir giriş odasına açılmaktadır. Bu odanın doğu duvarındaki başka bir kapı ile "libasyon odasına" geçilmektedir. Söz konusu mekânın tabanı kerpiçle döşenmiş ve bunun da üzeri alçı-kireç karışımı ile sıvanmıştır. Giriş odasının batısında ise taş merdivenlerden inilerek depo birimlerine ulaşılmaktadır. Yapının kuzeyi birbirine kapılarla bağlanan üç mekândan oluşmaktadır. Batıdaki depo birimi, ortadaki sunaklı mekân, doğudaki büyük oda ise nişli mekân olarak adlandırılmıştır. Tabaka 6 yapısı bir deprem ve yangınla zarar görmüş, yeni bir yapı için tesviye edilmiştir⁶.

Tabaka 6 enkazı üzerine döşenen ince bir balçık tabaka üzerinde, çakıl döşeli yolların yanına inşa edilen ve iki odadan oluşan tabaka 5 yamaç evlerinin (Dönem IIA) temelleri boyunca açılan küçük çukurların içerisinde ele geçen hayvan kemikleri, bu evler inşa edilmeden önce, bu evler için uygulanan temel ritüelleri olarak değerlendirilmiştir⁷. Bu tabaka da deprem ve yangınla tahrip olmuştur⁸.

1 Ökse 2015a, 112.

2 Ökse 2005a, 5; Ökse 2014, 43; Ökse – Görmüş 2014, 93.

3 Ökse 2012a, 6-9; Ökse 2015b, 123-124.

4 Ökse 2012a, 1 vd.; Ökse – Görmüş 2014, 93.

5 Ökse 2012a, 6; Ökse 2014, 43-45; Ökse – Görmüş 2014, 97; Ökse 2017.

6 Ökse 2014, 43-44; Ökse – Görmüş 2014, 97; Ökse 2015b, 125-126; Ökse 2017, 25-26.

7 Ökse 2015b, 124.

8 Ökse 2012a, 6; Ökse – Görmüş 2014, 97.

Bu tabakanın enkazı üzerine MÖ 2. bin başlarında inşa edilen tabaka 4 yapıları (Dönem IIB), tadilat evresi (4a) ve yeni yapı evresi (4b) olmak üzere iki evrede inşa edilmiştir. Bu aşamada tepe yüzeyi dolgularla genişletilmiştir. Mimarideki ve pişmiş toprak kaplardaki devamlılık, yeni yapıları inşa edenlerin, 5. tabaka yapılarını kullanan kişiler olduğu izlenimini bırakmaktadır⁹. Tabaka 4 yapılarında da deprem tahribatı ve yangın izleri tespit edilmiş, hatta bir evin yanmış eknazında bu sırada evde bulunan ve yaşamını yangın sırasında yitiren bir bireyin iskeleti bulunmuştur¹⁰.

Tabaka 3 yapıları önceki tabakanın enkazının düzleştirilmesinden sonra inşa edilmiştir. Tek mekânlı kerpiç yapılar, ocak ve tahıl ambarları, direk yuvaları bulunan kerpiç tabanlar, içerisinde yarı hoker biçiminde yatırılan üç erişkin bireyin bulunduğu taş duvarla çevrelenmiş derin bir oval mezar ve Tabaka 4 duvarları bozularak yerleştirilmiş çeşitli çömlek mezarlar, bu tabakanın belirgin özellikleri arasındadır¹¹.

Tepe üzeri MÖ 18. yüzyılın sonlarına doğru tekrar tesviye edilmiş, balçık dolgu ile düzleştirilmiş ve çakıl taşlarıyla döşenmiştir. Bu dolgu üzerine kurulan IIC evresinde yerleşim yeniden planlanmıştır. Son Orta Tunç Çağı tabakası olan 2. tabaka, bu döşemenin üzerindeki iri taş temeller ve kerpiçle inşa edilmiş 2 ya da 3 odalı birimlerden oluşan anıtsal bir bina kompleksi ile temsil edilir. Salat Tepe'nin bu yapısı da MÖ 16. yüzyıl başlarında meydana gelen bir depremle yıkılmıştır¹². Deprem enkazının üzerinde çok sayıda ritüel uygulamanın arkeolojik kanıtları açığa çıkmıştır¹³.

Deprem enkazının tesviyesi sonrasında tepe üzerine tekrar inşaat yapılmıştır. Tabaka 1 yapıları MÖ 16. yüzyıl ile 15. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir ve bu tabakanın yapıları sonraki dönemlerde açılan derin çukurlar nedeniyle tahrip olmuştur¹⁴.

Salat Tepe'nin yukarıda sıraladığımız Dönem II tabakalarında ritüeller gerçekleştirildiği, in situ arkeolojik bulgularla kanıtlanmıştır. Bunlar kesinlikle ritüel bulgular olarak tanımlanmalıdır; çünkü sıradan bir günlük yaşam uygulaması sonucunda ortaya çıkmadıkları anlaşılmaktadır. Özel bir sebeple yapılmaktadırlar ve kalıntıların buldukları yerler de depolama çukurları değildir. Bizzat ritüelleri gerçekleştirmek amacıyla açılmış çukurlarda, temel altlarında ve temellerin arasında görülmektedirler. Salat Tepe'nin tabakaları incelendiğinde, bu makale boyunca sözü edilen arkeolojik kalıntıların, konutların deprem ve yangınla tahrip olmalarının ardından kullanıldıkları anlaşılmaktadır. Buluntu durumlarından, konumlarından, konteksin tamamının değerlendirilmesinden söz konusu arkeolojik bulguların günlük yaşama ilişkin bir işlevinin olamayacağı, Salat Tepe'nin hafiri tarafından da ifade edilmektedir¹⁵.

Bu yazıda amacımız, kazılar sırasında karşılaşılan bu ritüel kalıntılarını, Hitit-Hurri

9 Ökse 2012a, 8; Ökse 2012b, 3-5; Ökse – Görmüş 2014, 97-98.

10 Ökse 2014b, 56.

11 Ökse 2012a, 8; Ökse – Görmüş 2014, 98; Ökse 2012d, 47 vd.

12 Ökse 2012a, 8-9; Ökse 2012b, 6-8; Ökse – Görmüş 2014, 99-101.

13 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 51; Ökse 2015b, 126.

14 Ökse 2012a, 9; Ökse – Görmüş 2014, 101.

15 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015; Ökse 2015b.

çiviyazılı metinleriyle karşılaştırarak bu belgeler ile Salat Tepe’de açığa çıkan bulgular arasında ne gibi bağlantılar olduğunu saptamaktır. Boğazköy ve Ortaköy’den gelen çiviyazılı belgelerden bir kısmının Hurri etkili olduğu bilinmektedir. Bunlardan bazıları da ritüel içerikli belgelerdir. Aşağıda tartışacağımız üzere Salat Tepe’nin de içinde bulunduğu bölgede MÖ 2. binde Hurriler’in varlığı olasıdır. Dolayısıyla buradan elde edilen ve ritüel içerikli olduğu düşünülen arkeolojik bulguları Hitit-Hurri metinleri ile karşılaştırarak hem kazılarda açığa çıkan arkeolojik bulguların uygulanış amacını daha iyi anlamlandırmak hem de Hitit-Hurri metinlerinde anlatılan ritüel uygulamaların kalıntılarını örneklendirmek yolunda adım atılmış olacaktır. Burada ele alınan ritüel bulgular bizlere çiviyazılı metinlerde anlatılanları hatırlatmaktadır. Salat Tepe kırsal bir yerleşim olup burası Boğazköy veya Ortaköy örneğinde olduğu gibi birer idari merkez konumunda değildir. Dolayısıyla burada çeşitli konularda yazılmış çiviyazılı belgelerle karşılaşmamıştır. Bununla beraber tarımla uğraşan Salat Tepe sakinleri çeşitli dönemlere yayılmış birtakım ritüel etkinliklerde bulunmuşlardır. Bu ritüel etkinlikleri gerçekleştirmek için Ortaköy örneğinde olduğu gibi (Ağılönü bölgesi) özel birtakım merkezlere gitmemişler, ritüelleri kendi yaşam alanlarında uygulamışlardır. Bundan hareketle, arkeolojik bulguların Boğazköy ve Ortaköy arşivlerinde ele geçen metinlerde tanımlanan uygulamalarla karşılaştırılması, bunların anlamlandırılması için gerekli görülmektedir. Bu nedenle makalede önce arkeolojik belgeler ele alınmış, Salat Tepe çevresindekiler başta olmak üzere Anadolu’nun başka bölgelerindeki ritüel uygulamalarla benzerlikleri araştırılmış, ardından konuyla ilişkili yazılı belgelerle karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu hususta Salat Tepe’de ritüel kalıntıları olarak adlandırılan arkeolojik bulgular tanıtılmış, onların Anadolu’daki arkeolojik benzerleri ilgili yerlerde sıralanmış ve bütün bunlar filolojik belgelerle karşılaştırılmıştır. Arkeolojik ve filolojik belgeler sıralanırken konunun daha kolay anlaşılması için alt başlıklar kullanılmıştır. Örnek olarak Salat Tepe’de domuz kurbanı konusu ayrı bir alt başlıkta ele alınmış, bu yapılırken domuz kurbanının hangi tabakalarda görüldüğü açıklanmış, sonra Boğazköy, Ortaköy ve diğer ören yerlerindeki benzerlerine yer verilmiş, son olarak da çiviyazılı belgelerde domuz kurbanı konusu ele alınmıştır. Yazılı belgelerden örnekler verilirken makalenin gereksiz uzatılmaması için belli başlı metinler seçilmiştir. Ayrıca çalışma içerisinde günümüze ulaşan ritüel içerikli bulguların türleri ve uygulanma amaçları üzerinde durulmuştur. Ardından Salat Tepe’de elde edilen ritüel bulguların kültürel aidiyeti tartışılmıştır. Ritüel bulgular elbette bizlere çiviyazılı belgeleri hatırlatmaktadır; ancak buna ek olarak bu coğrafyada Hurri varlığı tartışılarak Salat Tepe’de yaşayan toplumun Hurriler olup olamayacağı da sorgulanmıştır.

1.Salat Tepe’deki Arkeolojik Bulguların Hitit-Hurri Ritüel Metinleri ile Karşılaştırılması

Salat Tepe’nin IIA evresinden itibaren başlayan yeni yerleşimin (tabaka 6) yapıları bir sonraki tabakada (tabaka 5) yeniden kullanılmış, yenisi inşa edilirken önceki tabakaya ait yapılar, kerpiç enkazı ile doldurulmuştur. Kimi tabakalar deprem ve yangınla zarar görürken (tabaka 6-5-4 ve 2) yeni inşa edilen bazı yapıların bir öncekinden farklı bir amaçla kullanıldığı tespit edilmiştir. Salat Tepe’de Tunç Çağı boyunca kültürel bir devamlılık olduğu, benzer inşa teknikleri ve bina planları, aynı duvarların üzerine yeni

duvarların inşa edilmesi ve kesintisiz devam eden seramik geleneğinden anlaşılmaktadır. Bu tabakaları kullanan yerleşimcilerin inanç dünyasının devamlılığını da ritüel uygulamaların kalıntıları açığa vurmaktadır. Arkeolojik kanıtların fiziksel yapısına göre Salat Tepe’de iki türlü ritüele rastlanmıştır: Bunlar kurban hayvanlarının yakılması ve kesilmesiyle yapılan kanlı kurbanlardan ve çukurlarda, binalarda, temellerin altında görülen nesnelere oluşan kansız kurbanlardır¹⁶. Salat Tepe’de uygulanan ritüelleri amaçlarına göre üç başlık altında değerlendirmek mümkündür: Bunlar, temel ritüelleri, bina işlevinin dönüştürülmesi ve bina kapatma ritüelleridir¹⁷.

Salat Tepe’de uygulanan ritüeller, tam da höyüğün merkezinde, bina molozlarının üzerinde, yeni bir bina inşa edilirken veya eski bir bina yeni bir amaç için dönüştürülürken yapılmıştır. Burada, Hititler’e ve Hurriler’e ait ritüel metinlerinde gördüğümüz üzere ıssız bir alanda veya ırmak kenarında gerçekleştirilen arınma ayinleri söz konusu olmayıp, tamamen Hitit ve çevre toplumların çiviyazılı belgelerinden bildiğimiz yapı ayinleri gerçekleştirilmiştir. Konut veya tapınak olarak kullanılan binalar ritüellerin odak noktasıdır. Kurbanlar sunulurken amaç, yapıların sağlamlığı ve uzun ömürlülüğünü sağlamaktır ki bu, Hitit-Hurri yapı ritüellerini anlatan belgelerde de açıkça ifade edilmektedir. Bu düşünce binayı inşa ettirenlerin ve edenlerin başlıca endişesini oluşturuyor gibi görünmektedir. İnşa ettikleri yapılar deprem ve yangın sonucu yıkılıp tahrip olduğuna göre aynı endişeyi Salat Tepe sâkinlerinin de taşıdığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Nitekim Ortaköy’de de Ağılönü bölgesinde Bina 3’ün hemen önünde kurban çukurlarında gerçekleştirilen ritüellerin, bu yapının hem uzun ömürlü olmasını sağlamak hem de kutsallığını artırmak amacıyla gerçekleştirildiği ifade edilmiştir¹⁸. Salat Tepe ritüellerini de bu anlayış doğrultusunda değerlendirmek gerekecektir.

Bununla beraber hangi amaçla yapılırsa yapılsın Hitit-Hurri-Luvi dünyasında ritüel ve kurbanlar belli başlı ortak özellikler göstermektedir: Çukurların açılması, yetişkin olmayanlar başta olmak üzere çeşitli hayvanların kurban edilmesi ve birtakım nesnelere çukurlara bırakılması gibi. Bu nedenle Salat Tepe’de gerçekleştirilen ritüelleri incelerken sadece yapı ayinlerini değil genel olarak MÖ 2. bin Anadolu’sundan ritüel içerikli belgeleri zaman zaman da Mezopotamya kaynaklarını göz önünde bulundurmak gereklidir. Salat Tepe’de ritüele ilişkin izler Erken Tunç Çağı’nın ikinci yarısında görülmeye başlanmakta, Hitit-Hurri metinleri ise bundan neredeyse bin sene sonra ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber höyükte benzer ritüeller uzun süre devam etmekte ve çiviyazılı belgelerde anlatılanlarla büyük bir benzerlik taşımaktadır. Bu nedenle arkeolojik kalıntıları anlamak ve anlamlandırmak için, bize çok miktarda veriyi de sağladıkları düşünüldüğünde, Hitit-Hurri çiviyazılı belgeleri başlıca kaynaklardır.

Kurban Çukurları

Arkeolojik bulgularda gördüğümüz en dikkat çekici noktalardan birisi kurbanların

16 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 51.

17 Ökse 2015b, 124-126.

18 Süel 2010, 41.

sunulduğu çok sayıda çukurdur. Hitit-Hurri ritüel dünyasının olmazsa olmaz unsurlarından birisi de ritüel amaçlı açılan bu çukurlardır¹⁹. Çukurlar büyü ritüellerinde çeşitli amaçlara hizmet ederler: Her şeyden önce yeraltı tanrıları için bir geçit vazifesi görürler; böylece tanrılar hem dünyalar arasında bağlantı kurarlar hem de kurbanları bu yolla kabul ederler. Ayrıca kirliliğin yüklenmiş olduğu domuz gibi hayvanlar çukurlarda kurban edilerek her türlü olumsuzluğun yeraltında hapsedilmesini sağlarlar²⁰. Hitit-Hurri büyü ritüellerinin hem şınapşi tapınağı gibi kutsal mekânlarda hem de henüz tarımsal faaliyetlerin başlamadığı yerlerde, yerleşim yerlerinden uzakta, ırmak kenarlarında gerçekleştirildiği bilinmektedir²¹. Bu nedenle çukurlar genellikle kentlerin dışında kazılıyor olmalıdır; ancak mimari ile bütünlüklük olarak çukurlar açıldığı hem metinlerde geçmekte, hem de arkeolojik kazılarda açığa çıkmaktadır.

Ortaköy-Şapınuva'da, Ağılönü kutsal alanındaki sığ veya derin kazılmış kurban çukurları kanlı ve kansız kurbanlar konusunda olduğu kadar, yakma kurbanlar konusunda da son derece aydınlatıcı veriler ortaya koymuştur. Bu çukurlar birtakım mimari unsurlarla iç içedir. Ağılönü bölgesi kuzey hariç diğer kenarlarda kerpiç bir koruma duvarı ile çevrelenmiştir. Kuzeyinde ise boydan boya uzanan taş döşem yer almaktadır. Hem taş döşemenin hem de diğer mimari yapıların tamamen ritüel amaçlı yapıldığı düşünülmektedir²². Kurban çukurlarının olduğu alan da taş döşemenin güneyinde ve Bina 3-4'ün batısında yer almaktadır. Hatta bazı çukurlar girişi engelleyecek kadar binaya yakın bulunmaktadır²³. Ayrıca çukurların bulunduğu alan bölümler halinde düzenlenmiş, alanın çevrilmesinde düzensiz duvarlar kullanılmıştır²⁴. Yapı içine çukurlar kazıldığı, metinlerden de anlaşılmaktadır²⁵:

(CTH 446 – Yeraltı Tanrıları İçin Ritüel: Ev Arındırma Ritüeli): KUB 7.41 + KBo 10.45 + KUB 12.56 + Öy. I 4-8²⁶:

4-6 Sabah büyüci evi açar [ve içeri] girer. Kazma, kürek ve çekiç? alır [ ]. Yeri kazma (ile) kazar, kürek ile (toprağı) çukurdan [dışarı atar]

7-8 (Evin) dört köşesini de aynı şekilde kazar ve oc[ağın yan tarafını da] aynı şekilde kazar, fakat çukuru çekiç [ile ...

Hitit-Hurri ritüel dünyasını yansıttığı düşünülen çukurlara Önasya'nın farklı

19 Collins 2002a, 225 vd.; Collins 2006, 174-176; Erbaş 2008, 240-242; Süel 2010, 36 vd; Erbaş 2013, 161-166; Reyhan 2016, 22-27.

20 Collins 2002a, 226.

21 Beckman 2003, 108; Erbaş 2008, 241-242; Erbaş 2013, 164-165; Reyhan 2016, 16-17, 32-34.

22 Süel 2010, 33.

23 Süel 2010, 39-41.

24 Süel 2010, 43-44; Süel – Süel 2011, 100-102.

25 Erbaş 2013, 165.

26 Otten 1961, 116-117; Collins 1997, 168; Erbaş 2013, 379, 394. Yeni birleşen tablet parçası (AnAr 21626) ile yapılan bir transkripsiyon ve tercüme için bk. Akdoğan – Wilhelm 2002, 239.

yerlerinde yürütülen kazılarda rastlanmıştır. Bunların erken bir örneği, hafirlerinin bir Hurri din merkezi olarak adlandırdığı Tell Mozan-Urkeş'ten gelmektedir²⁷. MÖ 2300'e tarihlenen bu çukur 5 m. çapında ve 6 m. derinliğinde olup Tell Mozan sarayının güney duvarının dışında açığa çıkarılmıştır. İçi taş döşelidir ve batı yüzünde dar bir merdivenle inilen kare biçimli bir odayı barındırmaktadır. Çukurda 60 domuz yavrusu, 60 koyun veya keçi, 20 köpek yavrusu, 20 eşek ve bir yetişkin köpeğin iskeleti açığa çıkarılmıştır. Bu hayvan kemiklerine ek olarak başında kap taşıyan çıplak kadın biçimli bir kap, domuz başı şeklinde akıtacaklı bir kabin parçası ve bir köpek figürünü bulunmuştur. Ayrıca bakır/bronz iğneler, gümüş ve kurşun halkalar, kil hayvan figürinlerini ve obsidyen de dahil olmak üzere bazı taş nesnelere de bu listeye eklemek gerekir²⁸. Köpekler kesilmeden çukura konmuş, diğer hayvanlar ise çukurun zemininde kesilmiş ve orada bırakılmıştır²⁹.

Türkiye sınırları içinde de MÖ 3. bine tarihlenen kurban çukurlarına rastlanmıştır. Bunlardan biri Şanlıurfa'nın Birecik ilçesinde Fırat Irmağı'nın hemen doğu kenarında yer alan Gre Virike'dir³⁰. Kerpiç döşemenin güney yamacında kireçtaşı duvarlı ve üstü bazalt levhalarla kapatılmış dört adet kurban çukuru ile bir su kanalı açığa çıkarılmıştır. Çukurlardan tahıl, kül ve hayvan kemikleri, çukurların çevresinden ise insan ve hayvan figürinleri, küçük taş baltalar elde edilmiştir.

Gaziantep'in İslahiye ilçesinde yer alan Gedikli Karahöyük'te üç çukurda koyun veya keçiye ait olması gereken hayvan iskeletleri, fincanlar, insan ve hayvan figürinleri elde edilmiştir³¹. Çukurlardan birinde hayvanın başının kesildiği, etrafına fincanlar bırakıldıktan sonra çukurun doldurulduğu ve üstünün taşlı bir kil tabakası ile sıvandığı tespit edilmiştir.

Mersin'in Mut ilçesinde yer alan Kilise Tepe'de de bir kurban çukuruna rastlanmıştır³². Bu çukur Stel Binası olarak adlandırılan bir Geç Tunç Çağı yapısının içinde açığa çıkarılmıştır. Çukura bırakılan iskelet, kemiklerindeki bıçak izlerinden anlaşıldığına göre kesilmiş genç bir erkek koyun iskeletinin neredeyse tamamıdır. Çukur, binanın yeniden inşa edildiği döneme tarihlendiğinden, bunun yeni yapı evresi için uygulanmış bir yapı ritüeli olduğu düşünülmektedir³³.

Hitit başkenti Boğazköy/Hattuşa yakınındaki Yazılıkaya'da A Odası ile B Odası arasındaki D kaya yarığında bir çukurda ters çevrilmiş bir kâsenin altında, tabana dört tunç çiviyle sabitlenmiş bir domuz embriyosu bulunmuştur³⁴. Hattuşa'da Yukarı Şehir'de kurbanların sunulduğu, kare şeklinde ve her bir kenarının uzunluğu iki metre

27 Kelly-Buccellati 2002, 131 vd.

28 Kelly-Buccellati 2002, 131 vd.; Collins 2004, 53 vd.; Collins 2006, 175.

29 Kelly-Buccellati 2002, 136.

30 Ökse 2002, 53-55; Ökse 2005b.

31 Duru 1986, 169 vd.

32 Popkin 2013, 101 vd.

33 Popkin 2013, 110.

34 Hauptmann 1975, 64; Seeher 2011, 87, 91.

olan bir çukur açığa çıkarılmıştır. Nişantaş hiyeroglif yazıtının kuzeyinde, 32 numaralı Kuzey Yapı Kompleksi adı verilen binanın içinde yer alan çukurun yanı başında iki küçük balta bulunmuştur ve içi Tell Mozan'dakini hatırlatırcasına taşlarla örülmüştür³⁵.

Ortaköy'deki kurban çukurları şekil açısından çeşitlilik göstermektedir. Bunlar derin ve sığ çukurlar şeklinde iki başlık altında değerlendirilebilir. Bununla beraber kurban çukurları zaman zaman tek olarak karşımıza çıkmakta bazen de birbirleriyle birleşen ve böbrek şeklinde olanları da bulunmaktadır. Çukurların derinliği 1 m.'nin üzerine çıkabilmektedir. Çukurlar yan yana iki tane hatta üçüz ve dördüz olarak da görülmektedir³⁶. Salat Tepe'de gördüğümüz çukurları ise sığ çukurlar olarak değerlendirebiliriz. Çukurlar temellerin altında, duvarlar boyunca, dolgu toprağa ve önceki tabakanın molozuna kazılmış olarak karşımıza çıkmaktadır³⁷. 2. tabakada hayvan kemik ve figürinlerini içeren çukurlar, kalın bir çamur tabakası ile kapatılmıştır.

Hitit ritüel metinlerinde, kazılan çukurların birbirine bitiştiği³⁸ ve üzerinin kapatıldığı anlatılmaktadır:

(CTH 415 – Yapı Ritüeli): KBo 15.24 + KUB 32.137 + KBo 24.109 Öy. II 27-28³⁹:

27-28 [Sonra?] bir yağlı ekmeği düz[leştirir]. Çukuru kapatır. [Son]ra onu (çukurun) üzerine [koy]arlar...

Çukurlara sunulan kanlı ve kansız kurbanların çeşitliliği Hitit-Hurri çiviyazılı metinlerine yansımış, yukarıda söz edildiği gibi bunları kısmen arkeolojik belgelerle de kanıtlamak mümkün olmuştur. Çapa, kürek, bıçak ve baltalarla kazılan çukurlara değerli metallere yapılmış nesnelere de konulmaktaydı; bunlar, kurban sahibinin duasının dinlenebilmesi için gümüşten kulak ve yeraltı güçlerinin yukarıya çıkmasını sağlamak için gümüşten merdiven modelleridir⁴⁰. Çukurlara tahıl, şarap, bira ve yağ dökülmüş ayrıca çeşitli hayvanlar kurban edilmiştir. Koyun, kuzu, yavru domuz, keçi ve kuşlar en çok tercih edilen kurban hayvanları arasındadır. Kurbanın kanı çukura ya doğrudan akıtılmış ya da çukurun kenarına sürülmüştür.

Kader Tanrıçası ve Ana Tanrıça (DINGIR.MAH ve Gulšeš) ile Zukki ve Anzili tanrı çiftleri için düzenlenen bir çekme (çağırma) ritüeli, çukurlarda sunulan kurbanlar hakkında bize fikir vermektedir. Hurri-Luvi dünyasına özgü olan bu ritüel, Hattuša'da gerçekleştirilmiştir. Neredeyse tamamı korunan bu belge, bir çekme ritüelinin içeriğini anlamak açısından son derece önemlidir:

(CTH 484.1.A – DINGIR.MAH ve Gulšeš Tanrıları İçin Çağırma Ritüeli): KUB

35 Çukurun yeri konusunda bk. Neve 1993, 47 pl. 122, 54 pl. 142; Collins 2004, 56, dn. 2; Collins 2006, 176. 32 numaralı Kuzey Yapı Kompleksinin Hattuša planındaki görünümü için bk. Seeher 2006, 197 (Genel Plan).

36 Süel 2010, 40-47.

37 Ökse 2015b, 124 vd., 136 fig. 12.

38 Taracha 1990, 174-175; Collins 2002a, 229; Süel 2015, 105.

39 Boysan-Dietrich 1987, 64-65; Beckman 2010, 79.

40 Collins 2004, 55; Collins 2006, 175-176.

15.31 Öy. II 10-26⁴¹:

10-26 .... onları (heykelleri) çukurun (olduğu) yere getirdiklerinde, tanrıları aşağı koyarlar ve 9 çukur açarlar. Derhal bir çapa alırlar ve (onunla) kazarlar. Sonra bir göğüs süsü alırlar ve onunla kazarlar. Sonra o bir *šatta*- “kürek” ve *huppara*- “kova” alır ve (onlarla çukuru) boşaltır. Sonra (çukurun) içine şarap ve yağ döker. İnce somunları parçalar ve onları (çukurun ağızlarının) çevresine o yana, bu yana yerleştirir. Daha sonra gümüş bir merdiven ve gümüş bir göğüs süsünü, ilk çukura (*api*) koyar. Göğüslük üzerine gümüş bir kulak koyar. Onlar ilk çukurun içinde aşağıdadır. Kulakların sonuncusuna *kureššar* bezi sarılmıştır. Bitirdiğinde 1 kuşu *enumašši* ve *itkalzinin* tümü için kurban sunar. 9 çukuru kan ile sıvar, ayrıca 9 çukur için 9 [(kuş)] ve 1 kuzu (vardır). *Ambašši* ve *keldi* için 9 kuş ve 1 kuzu sun[ar] ve her bir çukura 1 kuş koyar, kuzuyu ise keserler ve onu ilk çukura koyarlar.

Libasyon Sunakları

Salat Tepe’de 6. tabakada, binanın giriş odasının doğu duvarındaki bir kapı ile “libasyon odasına” geçilmektedir. Üzeri alçı-kireç karışımı ile sıvanmış olan kerpiç döşeli bu odanın zemininde çanak biçimli kil bir yuva yer almakta olup, bu yuvanın kap yerleştirmek için ve buraya yerleştirilen kabın da libasyon amaçlı kullanıldığı düşünülmektedir⁴². Salat Tepe’nin 2. tabaka yapısı M.Ö. 16. yüzyıl başlarında meydana gelen bir depremle yıkılmıştır⁴³. Kalın bir balçık tabaka ile kaplanan deprem enkazında dipleri üzerinde yerleştirilmiş kâseler, hayvan kurbanı ile birlikte bir libasyon törenini akla getirmektedir⁴⁴.

Eski Anadolu sanatında yerdeki kaba başka bir kaptan sıvı akıtmaya rastlanmaktadır. Niniveli İstar kültü ile ilişkili bir metin hem kan dolu bir kabın tanrı heykelinin önüne konduğunu hem de etin çukurlara bırakıldığını anlatmaktadır:

(CTH 715 – Niniveli İstar’ın Kış Bayramı): KUB 10.63 Öy. I 17-28⁴⁵:

17-18 Sonra kraliçe öne doğru gelir ve kâhin *marapši* Fırtına Tanrısı’nın önüne bir çukur (*ḫāpi*) açar. Sonra kâhin bir koyunu *marapši* Fırtına Tanrısı’na sunar ve onu kâhin çukurda aşağıya doğru keser.

21-25 Kanı (bir) kapta toplar ve onu yere *marapši* Fırtına Tanrısı’nın önüne koyar. Kâhin (^LUZU) bir miktar çiğ ciğer ve yürek keser, bir miktar kan alır, onu (hepsini) çukura aşağıya koyar.

41 Hoffner 1967, 390; Haas – Wilhelm 1974, 156-159; Collins 2002a, 227; Stiel – Stiel 2011, 99; Stiel 2015, 103.

42 Ökse 2014, 43-44; Ökse 2015b, 125; Ökse 2017, 26; Ökse – Görmüş 2014, 97.

43 Ökse 2012a, 9; Ökse 2012b, 8-9; Ökse – Görmüş 2014, 100-101.

44 Ökse 2015b, 126.

45 Wegner 1995, 164-166; Collins 2002c, 231; Beckman 2011, 100 ve dn. 49.

26-28 Sonra çukuru kalın ekmekle kapatır. Koyunu ise taşır, tapınak personeli onu keserler.

Batı Anadolu geleneklerini yansıtan ve bir hastalığı ortadan kaldırmak için düzenlenmiş olan Ambazzi'nin ritüelinde koruyucu cin veya tanrılar olan Zarniza ve Tarpatašši'ye başvurulur. Kurban hayvanının kanının yine kaplarda toplandığı anlaşılmıştır:

(CTH 391.1.A - Zarniza ve Tarpatašši Tanrılarına İlişkin Ambazzi'nin Ritüeli): KBo 43.35 + KUB 27.67 + KUB 9.25 Ay. IV 15-19⁴⁶:

15-19 sonra 1 tekeyi Tar[patašša]'ya sunar, onu tanrının ön[ünde keser v]e onun kanını tunç bir kaba dö[ker] ve [ka]pının iki tarafındaki [kaplara boşaltır]. [(Sonra sağ kulağını x) ve onu kızartır.

Hayvan Kurbanı (fig. 3)

Salat Tepe'de kesme ve yakma yoluyla yapılan kurbanlara dair izler tespit edilmiştir. Büyükbaş hayvan kalıntılarının yanı sıra kuzu, yavru köpek, domuz ve geyik Salat Tepe'de rastlanan hayvan iskeletleri arasındadır. Çiviyazılı belgelerden bildiğimiz ve Ortaköy'de örneğini gördüğümüz kuş kurbanı Salat Tepe'de görülmemektedir.

Eskiçağ insanların mitlerinde dikkati çeken konulardan biri de evrenin yaratılışı sırasında tanrıların birtakım yaratıklarla mücadele etmesidir. Evren, o yaratıklar öldürüldükten sonra onların kanı üzerine inşa edilmiştir⁴⁷. Bu anlayış yapıları inşa ederken de göz önünde bulundurulmuş olmalıdır. Yeni bir bina, yeni bir başlangıç sayılmış, dolayısıyla onu kurarken sağlamlığı ve uzun süre var olması için bir cana/ruha ihtiyaç duyulmuştur. Kan da yaşamı simgelediğine göre, kurulan yeni binanın temellerinde kurban sunulup kan akıtılarak o can binalara geçirilmek istenmiş olmalıdır⁴⁸. Salat Tepe'de gördüğümüz kurban uygulamaları da yapılarla ilişkilidir. Binaları deprem sonucu yerle bir olan Salat Tepe sakinleri evlerini yeniden inşa ederken, temellerinde kurban sunmayı ihmal etmemişlerdir.

Hayvanlar ayin ve törenler esnasında çoğunlukla kanı akıtılarak, zaman zaman da yakma yoluyla tanrılara sunulmuşlardır. Hurri etkili ritüellerde kanın sadece akıtılmadığı, çeşitli nesnelere ve çukurlara sürüldüğü bilinmektedir. Hitit ritüel ve bayramlarında büyükbaş hayvanların yanı sıra küçükbaş hayvanlar tercih edilirken, Hurri

---

46 Christiansen 2006, 58-59.

47 Eski Mezopotamya yaratılış destanı (*enuma eliš*) bu hikayenin bir örneğidir: Heidel 2000, 12 vd.

48 Tuğrul 2010, 89, 134.

etkisiyle kuşlar da bunlara eklenmiştir. Hurri ritüellerine göre tanrılar için yetişkin hayvanların aksine genç hayvanlar tercih edilmiştir. Salat Tepe’de de gördüğümüz ağırlıklı olarak genç hayvanların kurban edilmesi geleneğinin Hititler’e Hurriler’in etkisiyle geçtiği öne sürülmektedir⁴⁹.

Hitit-Hurri kültüründe ve ritüellerinde kan, vazgeçilmez bir unsurdur ve hem tanrıların beslenmesinde, hem de arınmak amacıyla iki şekilde kullanılmıştır. Kanla arındırma Hititçe’de *ešharnumai*- “kana bulamak” fiili ile ifade edilmektedir. Kizzuwatna kökenli olan Papanikri’nin doğum ritüelinde, bebeğin doğumundan önce bir iskemlenin kırılmasının olumsuz bir işaret sayılması nedeniyle, söz konusu olumsuzluğun giderilmesi için doğumda kullanılan nesnelere kuşların kanı ile sıvanmıştır⁵⁰. Kutsal mekânların, tanrı heykellerinin ve kurban çukurlarının kanla sıvanması da bu uygulamalara eklenebilir. Böylece bu tapınak ve ritüel malzemeleri de sembolik anlamda kirden arındırılmıştır⁵¹.

(CTH 415 – Yapı Ritüeli):A. KBo 15.24 + KUB 32.137 + KBo 24.109 + KBo 39.11 Ay. III 20-23

B. KBo 13.114⁵²:

20-23 Sonra o Ea’ya bir koyun kurban eder. [Ninemundu’nun] 4 (adet) [tu]nç heykeline, tunç boğaya ve *ayakki* tapınağına kan sürer ve çiğ (kurban) etini, kelleyi, paçayı, düşünü (ve) omzu al[ır ve onları Ea’nın masasının önüne koyar.

Kizzuwatna ritüellerini anlatan metinlerde kan için Hurrice bir kelime olan *zurki* kullanılmaktadır. Sık sık gördüğümüz *zurki* ritüeli (SISKUR *zurkiyaš/zurkianza*)’nin içeriği metinlerde etraflı olarak verilmemiştir. Bununla beraber bu ritüelin kuzu, oğlak, kuş, sığır, koyun, balık ve kızarmış etle yerine getirildiği görülmektedir. Et için kullanılan Hurrice kelime ise *uzi*-’dir ve Sumerce UZU’dan alınmıştır. *uzi*- ritüelinde görevli, hayvanı keser ve kızarmış yağı tanrıya takdim eder. Çeşitli Kizzuwatna ritüellerinde et (*uzi*-) kurbanı, kan kurbanı ile ilişkili tutulur. Bu durum metinlerde *uzi*ya *zurkiya* şipanti (et ve kan kurban eder) ifadesi ile anlatılır ve çoğu uygulamada kan ve et aynı hayvandan alınır⁵³. Alışılmış bir Hitit kurbanında tanrılar için ciğer, yürek, bir iki parça et sunulur ve bu sunular bal, ekmek ve içeceklerle daha zengin hale getirilirdi. Kan da tanrılar için en önemli içecekti. Bir kap içerisinde toplanan kan tanrının (heykelinin) önüne ya da hazırlanan çukurlara konulur, kana gümüş bir kap batırılır

49 Hoffner 1998, 186-188.

50 Strauß 2006, 95; Beckman 2011, 101; Feder 2011, 9-13.

51 Strauß 2006, 96-97; Beckman 2011, 101.

52 Boysan-Dietrich 1987, 72-73; Beckman 2010, 80; Feder 2011, 24-25. (Buradaki satır numaraları A nüshasına göredir).

53 Strauß 2006, 92-98; Beckman 2011, 98; Feder 2011, 7-33.

ve kurban masasının önünde kan libasyonu yapıldı⁵⁴. Musibet dolu geçen yıllar için Hurmalı Hantitaşu'nun yaptığı ritüelde yeraltı tanrılarına içmeleri için kan sunulmaktadır:

(CTH 395 – Hurmalı Hantitaşu'nun Ritüeli): KBo 11.14 Ay. III 5-19⁵⁵:

5-10 Güneş hâlâ dururken (parlarken) ritüel uzmanı (metinde “sözün efendisi”) bir kürek alır ve onu evin iç odasına koyar. Gece olduğunda ritüel uzmanı kürekle kapı sürgüsünün altında yere (bir çukur) kazar. Bir domuz yavrusunu alır ve onu çukurda aşağıya doğru keser kanını aşağıya doğru akıtır.

11-19 Emen (domuzun cesedini), iyi (öğütülmüş) [u]nu, tahıl[ı, *ewa*] bitkisini *kuna-* ve yağlı keki çukura [ko]yar. 1 (adet) yağlı ekme alır ve onu böler. Onu tan[rılar için aşağıya (çukura)] koyar. (Sonra şöyle söyler): “Eski tanrılar (yeraltı tanrıları) (onları zevkle) yes[inle]r. D[omu]zun ka[nı]nı, *ummanta*'nın yüreğini, buğdayı, *an-x-uşna*'yı, unu, yağlı keki ve yağlı ekmeği yiyiniz (ve) [içiniz]. Doyasıya yiyin!” (Buna ek olarak) şarabı 3 defa (onlara) verir, çukura, aşağıya doğru döker. Es[ki tanrıları (yeraltı tanrıları)] çağ[ırırlar]. Tahıl, şarap (ve) b[ir]a (vardır). Bitki yağını (da) [koyar].

Sadece Anadolu'da değil dünyanın pek çok yerinde farklı zaman dilimlerinde ve farklı kültürlerde kurbanla ilişkin dikkati çeken bir konu da genç hayvanların ve ilk mahsulün tercih edilmesidir. İlk ürün onları insanlara veren tanrıların hakkı olarak görülmektedir⁵⁶. Hitit Anadolu'sunda da ülkede yetişen ilk meyveler ve bir yaşına basmış hayvanlar tanrılara adanmaktadır. Hayvanların her hangi bir sakatlıklarının olmamasına dikkat edilmekte ve henüz çiftleşmemiş olanlar tercih edilmektedir. Genellikle öküz, koyun ve keçi kurban sunulurken yavru köpek, kuzu ve domuz yavruları da ritüeller esnasında karşımıza çıkmaktadır⁵⁷. Genç hayvanların kanının tercih ediliyor olmasının arkasında aranan başka bir sebep onların yaşam güçlerinin henüz kullanılmamasıdır⁵⁸. Yavru köpekler ise henüz avcı, bekçi ya da çoban köpeği olarak eğitilmediklerinden ötürü maddi açıdan daha değersiz kabul edildiklerinden, kurban için tercih edilmiş görünmektedir⁵⁹. Tanrılar için sunulan hayvanların nasıl bir özelliğe sahip olması gerektiği bir çekme ritüelinde açıkça ifade edilmiştir:

(CTH 484.1.A – Çekme Ritüeli): KUB 15.31 I 48-49⁶⁰:

48-49 size yalvarıyoruz, dua ediyoruz ve size en iyi, en temiz/saf kurbanı

54 Beckman 2011, 100.

55 Ünal 1996, 22-23, 30; Erbaşı 2013, 376; Süel 2015, 104.

56 Erginer 1997, 144; Örnek 2014, 86-87.

57 Gurney 2001, 129.

58 Haas 1993, 74.

59 Collins 1990, 211; Collins 1992, 2.

60 Haas – Wilhelm 1974, 152-153; Reyhan 2016, 7.

veriyoruz...

Salat Tepe’de de köpek, domuz ve geyik yavrularına bunun yanı sıra kuzu iskeletlerine rastlanmıştır. Bahsi geçen hayvanlar arasında özellikle yavru domuz kemikleri sık görülmekte olup, farklı tabakalarda hem çukurlarda hem de kaplara konmuş vaziyette elde edilmiştir. Salat Tepe’de yapılan ritüellerde bu hayvana verilen önem onun sadece kurban edilmesinden değil, pişmiş topraktan yapılmış figürinlerden ve domuz biçimli bir ritondan da anlaşılmaktadır⁶¹. Yavru hayvanlar Tabaka 2’deki domuz ve kuzu örneğinde olduğu gibi bütün olarak da bulunmuştur. Büyük baş hayvanların ise parçalarına rastlanmıştır. Geyiklere ait boynuzlar da aynı kapsamda değerlendirilmelidir.

Hititler’de yapı, büyü ve ölü ritüellerinde koyun ve keçi sıklıkla kurban edilen küçükbaş hayvanlar arasındadır. Kuzu da zaman zaman tercih edilmektedir.

Salat Tepe’de 6. tabakadaki (Dönem IIA - ETÇ IVA) depo birimlerinde yer alan sunaklı mekânın kuzeyine açılan kapısı, bir kuzuya ait kemikler yerleştirildikten sonra kerpiç ile doldurulmuştur; kapı, ritüel ve kurbanlarla kapatılışının ardından, bir niş görünümünü almıştır. Duvarlara bitleştirilmiş kil yükselteler sunu masaları olarak kullanılmış olmalıdır. Doğudaki büyük odanın güney duvarının batı ucundaki kapı da benzer bir şekilde bir büyük baş hayvana ait parçalar yerleştirildikten sonra kerpiç ile doldurulmuştur. Nişe dönüştürülen kapının dolgusunda pişmemiş topraktan üretilmiş bir insan figürininin alt parçası ele geçirilmiştir⁶². 5. tabakada (Dönem IIA - ETÇ IVB) bir binanın kuzey duvarları boyunca temel seviyesinin altında kül ve hayvan kemikleri ile dolu çukurlardan birinde bir kuzunun omurgasına ait parçaya rastlanmıştır⁶³. Yine bu tabakada silindir biçimli, sıkıştırılmış kil bir katmanda yanmış hayvan kemikleri açığa çıkarılmıştır; bunlar arasında bir koyun veya keçinin çenesi de yer almaktadır⁶⁴. 2. tabakada ise deprem enkazının dolgusunda sığ çukurlar açılmıştır. Bunların birinde bütün bir kuzu (keçi veya koyun) sağ tarafına yatırılmış bir halde ele geçmiştir⁶⁵ (fig. 4).

Yukarıda tercümesi verilen çekme ritüelinde kuzunun kesildikten sonra bir çukura konduğu anlatılmaktadır (CTH 484.1.A: KUB 15.31 Öy. II 17-26). Bir evi arındırmak amacıyla yeraltı tanrıları için düzenlenen bu ritüelde de benzer bir uygulama görülür:

(CTH 446 – Yeraltı Tanrıları İçin Ritüel: Ev Arındırma Ritüeli): KUB 7.41 + KBo 10.45 + KUB 12.56 + Öy. I 39-42⁶⁶:

39-42 ve o ırmak kenarına gider ve yağ alır. Her biri pişmiş toprak kap içinde olan bira, şarap, *walhi* (içkisi), *marnuwan* (içkisi), yağlı ekmek, kırıntı (ve) arpa çorbası alır. Bir kuzuyu tutar, ve onu çukurda aşağıya (doğru) keser ve şöyle der:

61 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 52, fig. 1d.

62 Ökse 2014, 43-44; Ökse 2015b, 125-126; Ökse 2017, 24-25, 30; Ökse – Görmüş 2014, 97.

63 Ökse 2015b, 124.

64 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 51.

65 Ökse 2015b, 126; Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 51.

66 Otten 1961, 118-121; Collins 1997, 169; Collins 2002a, 227; Erbaş 2013, 381, 396.

Diğer bazı örnekler de incelendiğinde ritüellerde koyun veya kuzu kurbanında dikkati çeken nokta tanrıya adanan hayvanın kesilmesidir. Kilise Tepe'deki Geç Tunç Çağı binasına ait bir çukurda gördüğümüz genç erkek koyunun neredeyse tamamı ele geçmekle birlikte kesilip parçalandığı anlaşılmıştır. Gedikli Karahöyük'teki Erken Tunç Çağı III mezarlarında da kesilmiş başı, kavis verilmiş bedeninin ortasına konmuş koyun veya keçiler açığa çıkarılmıştır. Salat Tepe'de 2. tabakadaki çukurların birinde açığa çıkarılan kuzu (keçi veya koyun) ise bütün bir halde çukura konmuştur. Nerik'te gerçekleştirilen bir ritüel, kesilen kuzu ve oğlağın parçalanmadan pişirildiği ve tanrılara sunulduğuna dair nadir bir örnektir⁶⁷:

(CTH 524.5 – Nerik Kültü): KUB 38.25 Öy. I? 11-15⁶⁸:

11-15 [Eğ]r Nerik'in Fırtına Tanrısı için bir ilkbahar bayramı [kutlarsa], [. . .] x koyunlar doğur[dukları zaman] 1 adet kuzu ve bir tane oğlak alırlar ve onları Nerik'in Fırtına Tanrısı (için) [keserler]. Bütün bir halde (*ŠALMUTE*) derisini yüzerle[r], pişirirler ve onları tanrının önüne koyarlar...

Salat Tepe'de 4. tabakanın 4b evresinde temel altında genç bir geyiğin kemiklerine rastlanmıştır⁶⁹. 1. tabakada L14 açmasına ait, küçük çakıl taşı döşeli bir zemin batıdan balçık bir duvarla sınırlandırılmış ve boynuzlarıyla iki geyiğe ait kafatası bu duvarın köşelerine yerleştirilmiştir Üçüncü bir boynuzun parçaları ise çakıl taşı kaplı zemine bırakılmıştır⁷⁰. Anadolu'da geyiklerin fiziksel varlığına ve tasvirlerine neolitik dönemden itibaren rastlanmaktadır. Geyik kültürünün uzun süreli devamlılığını Alacahöyük standartları da kanıtlamaktadır. Hitit Çağı'na geldiğimizde geyik, Koruyucu Tanrı ile ilişkili tutulmuş ayrıca başta mühürler ve kaya kabartmaları olmak üzere tasvir sanatında sıklıkla resmedilmiştir. Bunlara Norbert Schimmel koleksiyonundaki gümüş geyik ritonunu ve Taprammi Çanağı'nı da eklemek gerekir. Çiviyazılı metinlere baktığımızda Geyik Tanrısı Kuruntiya özellikle IV. Tuthaliya döneminde önemini artırmıştır. Vahşi hayvanlar Hitit kültürü ve ritüellerinde sık kurban edilen hayvanlar değildir. Geyiğin kurban edildiğine dair bir kanıtın AN.TAH.ŞUM^{SAR} Bayramı'ndan görüldüğü söylenmiştir. Pişkurunuwa Dağı'nda gerçekleşen bir ritüelin (CTH 618.1: KUB 25.18 II 6-11) kralın huzurunda geyik kurbanını içerdiği düşünülmüşse⁷¹ de içki sunucunun, geyiklerin önünde altından bir kapla sıvı kurbanı sunduğu (libasyon) şeklinde çeviriler daha çok tercih edilmektedir⁷².

67 Collins 2001, 83.

68 Haas 1970, 276-277; Collins 2001, 83, dn. 31.

69 Ökse 2015b, 125.

70 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 51, 58 fig. 3o.

71 Collins 1989, 160-163.

72 Haas 1970, 65-66, dn. 4; Alp 1983, 337-338; Ardzinba 2010, 24, 212 dn. 39; Sir Gavaz 2015, 200. Hitit sanatında geyiğin önünde libasyon sahnesi sık görüldüğü için geyiğe sıvı kurbanı sunma şeklinde yapılacak bir çevirinin daha akla yakın olduğu söylenebilir.

Salat Tepe’de en çok rastlanan kurban hayvanı yavru domuzdur. Erken Tunç Çağı IVB’den (Tabaka 5) Orta Tunç Çağı III’e (Tabaka 2) kadar olan zaman diliminde domuz kurbanının izlerine ulaşılmıştır. Domuz yavrularına ait kemikler hem bütün hem de parçalar halinde elde edilmiştir. Yine bu kemikler bazen sığ bir çukurda bazen de kapların içinde görülmektedir. 5. tabakada bir duvarın taş temelleri altındaki sığ çukurda bir domuz yavrusu (fig. 5), kül ve hayvan kemikleri ile dolu bir çukurda ise domuz çenesi elde edilmiştir. 4. tabakaya ait bir binada taş temeller arasına dik yerleştirilmiş bir kâsenin içinde yavru bir domuz çığ olarak konmuştur (fig. 6). Aynı binada başka bir yavru domuzun bulunduğu kâse bu sefer ters kapatılmıştır. 2. tabakada da kül dolu çukurda ters çevrilerek yerleştirilen bir kaba yine bir domuz yavrusu bir çıplak kadın figürini ile birlikte konmuştur⁷³.

Benzer domuz kurbanı örnekleri başka ören yerlerinde de tespit edilmiştir. Bunlardan biri Salat Tepe yakınlarındaki, Yukarı Dicle Vadisi’nin bir diğer önemli yerleşimi Hirbemerdon Tepe’dir. Orta Tunç Çağı I’e tarihlenen Hirbemerdon Tepe IIIB (ca. MÖ 2000-1750) törensel yapı kompleksinde, ortasında taş bir sunağın bulunduğu, zemini taş döşeli 51 numaralı odanın kuzeydoğu köşesinde yeni doğmuş bir domuzun bütün olarak yerleştirildiği bir kap açığa çıkarılmıştır⁷⁴. Tell Mozan’da yer alan içi taş döşeli çukurda da çok miktarda yavru domuz ve yavru köpek iskeleti açığa çıkarılmıştır⁷⁵. Söz konusu çukurda domuz başı biçimli bir kap da bulunmuştur⁷⁶. Boğazköy ve Ortaköy gibi belli başlı Hitit merkezlerinden de benzer domuz kurbanı örnekleri ritüel çukurlarda bulunmuştur. Boğazköy-Yazılıkaya’da A ve B odalarının arasındaki D kaya yarığında tıpkı Salat Tepe 4. tabaka ve 2. tabaka örneklerindeki gibi ters çevrilmiş bir kabin altına yere çivilerle sabitlenmiş bir domuz yavrusu⁷⁷, Ortaköy’de de Ağılönü ritüel alanındaki kurban çukurlarında bütün domuz iskeleti açığa çıkarılmıştır⁷⁸. Güneydoğu Anadolu’dan başka bir örnekse çok daha erken bir döneme tarihlenmektedir. Şanlıurfa’nın Birecik ilçesinde Mezraa-Teleilat Höyük’te Çanak Çömlekli Neolitik Çağ’a (II. Evre) ait dikdörtgen planlı bir mekânda, zemine yatırılmış olan beş domuz iskeletinden ikisi yavru, ikisi gençtir. Düzgün bir biçimde yerleştirilmiş olmalarından ötürü yapı armağanı olarak düşünüldükleri anlaşılmaktadır⁷⁹.

Salat Tepe’deki domuz kurbanları, Hititçe metinlerde gördüğümüz domuz kurbanı örneklerini hatırlatmaktadır. Hitit çiviyazılı belgeleri arasında özellikle büyü ritüellerinde yavru domuz ve yavru köpek sık rastladığımız hayvanlar arasındadır. Domuzun Hitit toplumundaki yeri konusunda Mezopotamya, İsrail, eski Akdeniz uygarlıkları ve bu arada Hitit sonrası Anadolu gelenekleri ile karşılaştırarak etraflı

73 Ökse 2015b, 124, 126.

74 Laneri 2011, 541; Laneri v.d. 2008, 185; Laneri v.d.2015, 541.

75 Kelly-Buccellati 2002, 136, 140; Collins 2004, 55; Collins 2006, 175.

76 Collins 2004, 55; Collins 2006, 175.

77 Hauptmann 1975, 64; Seeher 2011, 91.

78 Süel 2010, 37, 49, res. 10; Süel 2015, 104.

79 Özdoğan – Karul – Özdoğan 2011, 42, 58 şekil 9-11.

çalışmalar yapılmıştır⁸⁰. Elimizdeki Hititçe metinlerden anlaşıldığı kadarıyla domuz hem yiyecek olarak tüketilmekte, hem de kurban olarak sunulmaktadır⁸¹. Domuzu bir yandan kurban hayvanı olarak tercih etmeleri, bereketle ilişkili görmeleri bir yandan da pis bir hayvan olarak kabul etmelerine bakıldığında, Hititler'in domuz hakkındaki düşüncelerinin değişken olduğu anlaşılmaktadır. Hem olumlu olarak görülmekte ve bu nedenle bayramlarda tanrılara sunulmakta, ayrıca çok üremesinden dolayı bereketin sembolü olmakta ve hem de olumsuz olarak görüldüğünden kutsal mekânlardan uzak tutulmakta ve kötülüğü üzerine alan bir vekil olarak kullanılarak çukurlara gömül-mektedirler.

Domuzun pis bir hayvan olarak kabul edilmesinin sebepleri olmalıdır: Kendi dışkı-sını ve atıkları yemesi, ruhsal kirliliğin kaynağı kabul edilen yeraltı dünyası ile ilişkili tutulması⁸², pis yerlerde yaşamaları, rahatsız edici sesleri, kıtlık dönemlerinde insanla yiyecek yarışına girmeleri ve bahçeleri, tarlaları istila etmeleri gibi⁸³. Bu sebeplerden olsa gerek, domuzlar kutsal alanlara yaklaştırılmamakta⁸⁴ ve hatta bir Kizzuwatna ritüeline göre rüyada domuz eti yemek kirliliğe sebep olmaktadır⁸⁵; her iki durum da ritüel arınmayı gerektirmektedir.

Hitit-Hurri büyü ritüellerine göre Anadolu'nun farklı bölgelerinde domuzun sık sık vekil olarak kullanıldığı görülür. İnsanların dünyasına musallat olan kötülük/kirlilik sembolik olarak bir şekilde domuza yüklenir ve onun kurban edilip toprağa gömül-mesiyle, kaynaklandığı yere, yani yeraltı dünyasına gitmesi sağlanırdı. Tıpkı köpek gibi yeraltı dünyası ile ilişkili bir hayvan olarak görülmesi sebebiyle, domuzun vekil olarak tercih edilmesi şaşırtıcı değildir⁸⁶; bu sebeple cenaze ritüellerinde de çukurlar-da kurban edilirler⁸⁷.

Kizzuwatnalı kadın Maštigga'nın, aile üyeleri arasındaki geçimsizlik nedeniyle yerine getirdiği ritüelde yavru bir domuzun vekil olarak kullanılışı açıkça görülmek-tedir:

(CTH 404.1.I.A – Kummannili Maštigga'nın Ritüeli): KBo 39.8 + Öy. II 44-54⁸⁸:

44-49 Yaşlı kadın domuz yavrusunu alır, onu onların üzerine tutar, ve şöyle söyler: “bak, bu ot (ve) tahıl ile beslenmiş (domuz) nasıl gökyüzünü artık göremeyecekse ve sonra domuz yavrularını artık göremeyecekse, iki kurban sahibi de kötü lanetleri aynı şekilde görmesinler.”

80 Collins 2006, 155 vd; Mouton 2006, 255vd; van Wyk 2014, 111 vd.

81 Collins 2006: 161 vd.

82 Mouton 2005, 548; Mouton 2006, 256.

83 Collins 2006, 156-157.

84 Süel 1985, 23, 67, 69; Collins 1990, 225; Collins 2006, 156-157.

85 Mouton 2004, 86; Mouton 2005, 541, 549; Mouton 2006, 261; Collins 2006, 168; Feder 2011, 18-19.

86 Mouton 2006, 256-257. Domuzun vekil olarak kullanılması hakkında ayrıca bk. Collins 2006, 173-175; Mouton 2005, 545-546.

87 Erbaşı 2013, 279-282, 285-187.

88 Reyhan 2002, 40-43; Miller 2004, 76-78; Reyhan 2016, 21 dn. 46.

50-54 Domuz yavrusunu onların üzerinde çevirir, sonra onu öldürürler, yeri kazarlar ve domuz yavrusunu (çukurun) dibine koyarlar, şarap sunarlar, (onları) toprağın içinde tutarlar.

Yukarıda kanla ilgili bölümde kısmen tercümesi verilen Hurmalı Hantitaşu'nun ritüelinde bir yavru domuz kesilmekte, kanı çukura akıtılarak çukura başka yiyecekler konulmakta, ayrıca şarap akıtılmaktadır. Bu ritüel bir domuzun vekil olarak kullanıldığı, aynı zamanda tanrılar için açıkça yiyecek kurbanı olarak sunulduğu bir ayin olarak ortaya çıkmaktadır⁸⁹.

Domuz çok üremesinden olsa gerek, bereket ve verimliliğin bir sembolü olarak düşünülmüştür. Bu durum onu hem kadın doğurganlığı, hem de tarımsal verimlilik ile ilişkili hale getirmiştir. Ritüellerde domuz kurban edilip domuz modelleri kullanılırken, ülkenin ve toplumun esenliğini sağlamak amaç edinilmiş olmalıdır⁹⁰. Orta Hitit Çağı'na tarihlenen bir metindeki (CTH 820.3: KUB 43.23 Ay. 19-21) şu ifadede domuz, tarımsal verimlilikle ilgili olarak bir benzetme büyüüne konu olmuştur: “Dişi bir domuz nasıl pek çok domuz yavrusu dünyaya getiriyorsa, bu üzüm bağının her bir dalı da dişi bir domuz gibi pek çok üzüm salkımı versin”⁹¹. Üzüm bağlarının bereketi ile ilgili Kaplawiyalı Anna'ya ait ritüelde de verimsizliği ortadan kaldırmak için, açılan çukurlara dişi bir domuzun rahmi konmaktadır⁹².

Bir yapı ya da şehrin kuruluşuyla ilgili bir ritüelde kırık bir kısımdan hareketle insanların çoğalmasını güvence altına almak için temellerin altına domuz konduğu da iddia edilmiştir⁹³. Ancak metni tamamlayan A. Ünal'ın tercümesine göre temellerin döşenmesinden sonra bir benzetme büyüü dile getirilmekte ve şehirde insanların, sığır, koyun ve tahılın, tıpkı bir dişi domuzun çok doğurması gibi bol miktarda olması istenmektedir⁹⁴. Öte yandan aşağıda kansız kurbanlar bölümünde görüleceği üzere, farklı malzemelerden yapılan domuz modellerinin ritüellerde kullanıldığı konusunda şüphe yoktur.

Salat Tepe'de Erken Tunç Çağı IV'e tarihlenmek üzere 6. tabaka enkazının üstünde ve 5. tabaka (Dönem IIA) duvarlarına ait temellerin altında genç bir köpeğin çenesine rastlanmıştır⁹⁵. Köpek eski kültürlerde çoğu zaman ölümlerle, zaman zaman da

89 Mouton 2006, 261.

90 Collins 2006, 162-163, 170-171.

91 Haas 1988, 134-135; Collins 2006, 162-163.

92 Haas 1988, 138-139; Haas 2003, 424-425.

93 Haas 1994, 540; Haas 2003, 416; Collins 2016, 170.

94 Ünal 1999, 217, 220.

95 Ökse 2015b, 123.

şifa ile ilişkili tutulmuştur. Hem avcı, hem çoban hem de bekçi olarak kullanılması, onu insanlar için değerli hale getirmiş, hatta mezarlara insanlarla birlikte gömülür olmuştur⁹⁶. Üstün koku alma özelliği, bir tehlike anında haber veriyor oluşu ve koruma içgüdüğü onun önemini artırmıştır. Ayrıca yaraları yalayarak iyileştirmesi, insanların son derece ilgisini çekmiş olmalıdır. Bu hayvanlar çoğunlukla insan hayatını kolaylaştırmak için ve ritüel amaçlarla kullanılmış görünmektedir.

Salyasının şifa verici bir özelliğinin olduğunun düşünülmesi nedeniyle köpek Mezopotamya kültüründe şifa ritüellerinde ve tedavilerde kullanılmış⁹⁷, ayrıca sağlık tanrıçası Gula'nın sembolü addedilmiştir⁹⁸. MÖ 2. ve 1. bin Mezopotamya'sında tedavi ile ilgili özelliğinin yanı sıra koruyucu niteliğine vurgu yapılarak, insanları ve yapıları koruması amacıyla kapı girişlerinin altına kilden köpek figürinleri ve iskeletleri konulmuştur⁹⁹. Bekçi köpeği biçiminde modellerin kapıların her iki tarafına beşerli gruplar halinde yerleştirildiği bilinmektedir. MÖ 7. yüzyıla tarihlenen ve halen British Museum'da sergilenen beşli bir grup köpek heykelciği Ninive'de Asurbanipal'in sarayının bir kapısında bulunmuştur¹⁰⁰. Ritüel metinlerinde köpeklerin isimlerine dahi rastlanmaktadır. "Düşmanın yakalayıcısı" örneğinde olduğu gibi, bu isimler onların koruyucu ve tehlikeyi savuşturucu özelliklerine vurgu yapmaktadır.

Tell Mozan-Urkeş'te sarayın hemen dışında keşfedilen çukura köpek yavruları kesilmeden bırakılmıştır¹⁰¹. Anadolu'da MÖ 3.-2. ve 1. bine ait mezarlarda köpek iskeletlerine rastlanmıştır¹⁰². Erken Tunç Çağı II'ye tarihlenen Alacahöyük kral mezarlarında bütün halde köpek iskeletleri açığa çıkarılmıştır. Hattuşa'da Osmankayası mezarlığındaki hayvan kemiklerinden altısı köpeklere aittir¹⁰³. Demircihöyük'te de bir köpek mezarı bulunmuştur¹⁰⁴. MÖ 1. binde ise bütün Anadolu'da köpeklere ilişkin arkeolojik kanıtlar çoğalmıştır. Bunlar arasında Van - Yoncatepe kazılarında açığa çıkan Erken Demir Çağı'na tarihlenen ve insanlarla birlikte gömülmüş çok sayıda köpek iskeletini¹⁰⁵, Eskişehir - Şarhöyük'te Frig dönemi ve Hellenistik döneme ait tabakalarda çömlek içindeki yavru köpek iskeletlerini saymak mümkündür¹⁰⁶. Şarhöyük'te Hellenistik döneme ait tek kulplu bir çömlek içinde iki adet yavru köpeğin tüme yakın iskeletleri bulunmuştur. Kemiklerin üzerindeki kesik izleri hayvanların parçalandığını göstermektedir. Kesme işlemi çömleğin hemen yanı başında bulunan demir bıçakla yapılmış olmalıdır. Lydia başkenti Sardis'te MÖ 6. yüzyıla ait 26 adet tek kulplu

96 Collins 1990, 211 vd.; Collins 1992, 1 vd.; Duymuş Florioti 2014, 45 vd.

97 Duymuş Florioti 2014, 53 vd.; Schwemer 2015, 32.

98 Collins 1990, 225; Collins 1992, 2; Duymuş Florioti 2014, 56 vd.

99 Duymuş Florioti 2014, 57-58.

100 Schwemer 2015, 24-25.

101 Kelly-Buccellati 2002, 136; Collins 2004, 55.

102 Özgüç 1948, 92-94; Erbaş 2013, 204-205.

103 Herre – Röhrs 1958, 63; Akyurt 1998, 63; Macqueen 2001, 149; Erbaş 2013, 207.

104 Akyurt 1998, 144; Erbaş 2013, 208.

105 Onar – Belli 2004, 76.

106 Sivas 2012, 90-91.

çömlek içindeki yavru köpekler başka bir örnektir¹⁰⁷. Bunların binaların yakınından ele geçmesi, bu binaların korunması ile ilişkilendirilebilir.

Tapınak görevlileri ile ilgili bir direktif metnine göre köpeğin (domuzla birlikte) Hititler’de pis bir hayvan olarak kabul edildiği, tapınaklara yaklaştırılmaması gerektiği, eğer böyle bir şey olursa tapınağa ait kap kaçağın kirlenmiş kabul edildiği anlaşılmaktadır¹⁰⁸. Koyun, keçi ve sığır örneğinde olduğu gibi tanrılara sık sunulan hayvanlar arasında değildir¹⁰⁹. Bununla beraber ritüel metinlerde köpeklere rastlanmaktadır. Ancak tanrılara sunulan yiyecek kurbanlarından farklı bir şekilde kullanılmış ve farklı bir amaç için düşünülmüşlerdir. Köpek yavruları yeraltı tanrıları için çukurlara konmamakta, arındırma ve tehlikeyi, kötülüğü önleyici amaçlı kullanılmaktadırlar¹¹⁰. Tunnawi ritüelinde bir köpek ve domuz yavrusu hastanın üzerinde sallama yoluyla kullanılmış, ardından her iki ritüel malzemesi başka bir yere götürülerek yakılarak yok edilmiştir¹¹¹. Her ne kadar kurban hayvanı olarak tercih edilmeseler de bu amaçla tanrılar için sunulduklarına dair açık bir kanıt vardır. Orduda meydana gelen bir salgına karşı Maddunani’nin gerçekleştirdiği ritüelde şu ifadeler görülmektedir:

(CTH 425.A – Ordudaki Salgına Karşı Ritüeller): KUB 7.54 Öy. II 20-24 Duplikat KUB 56.59 II 16’-20’¹¹²:

20-24 Sonra 1 oğlak, 1 yavru domuz, 1 yavru köpek alır ve onları meskün olmayan bir yerde tanrı Heptad (^DIMIN.IMIN.BI) için ikiye ayırırlar. Sonr[(a KAŞ.GEŞTIN içkisini)] (özel bir çeşit bira) üç defa [(Heptad için s)]unar.

Başka bir ritüel metni parçasında ise kesilen bir köpek yavrusu “vahşi insanlar, yamyamlar” (*dampupi-*) tarafından yenmektedir¹¹³. Ritüelin devamında köpeğin kapıda gömülmesine ilişkin bilgi, Hititçe metinlerde başka bir örneği olmayan bir durumdur. Bununla beraber metin çok kırıktır ve içerik açık değildir. Köpek bir benzetme büyümesine konu olmuş ve ritüel anlamda temiz olmayan bir kişinin arındırılması için kullanılmıştır¹¹⁴:

(CTH 763 – Hitit Rituel Fragmanları): KUB 9.7 Öy. II 3-7¹¹⁵:

3-7 s]onra köpek yavrusunu kes[erler] vahşi adamlar yerler [ ]] kapıda sağ tarafa gömerler [ ]] Yaşlı Kadın (şöyle söyler): “Bu adamın [(müsibeti)]] aynı şekilde gömülü olsun!”

107 Sivas 2012, 91.

108 Stiel 1985, 23, 67, 69; Collins 1990, 225; Collins 2006, 156-157.

109 Collins 1990, 225.

110 Collins 1990, 211 vd.; Haas 1994, 893-910; Collins 2004, 55-56.

111 Collins 1990, 217-218; Haas 1994, 909-910.

112 Collins 1990, 214; Bawanypeck 2005, 138-141.

113 Collins 1990, 213; Collins 2002b, 249; Ünal 2007, 109.

114 Collins 1990, 213.

115 Starke 1985, 167-168; Collins 1990, 213; Haas 2003, 414.

Yenilebilir hayvanların aksine bir bütün halde mezarlara bırakılan köpeğin ölüye öbür dünyaya yolculuğunda eşlik edeceği düşünülebilir. Salat Tepe’de ise genç bir köpeğin iskeletine ait bir parça, duvarın temelleri altında ele geçirildiği için bu durum, bir yapı ritüeli ile ilişkili olmalıdır. Nitekim Mezopotamya’da da yapıların altına köpek figürinlerinin bırakıldığı tespit edilmiştir¹¹⁶. KUB 9.7 numaralı Hititçe metin de bizlere bir köpek yavrusunun kesildikten sonra kapının altına gömüldüğünü anlatmaktadır. Kesilen veya bölünen yavru köpek örneklerini başka metinlerde de görmek mümkündür. Hitit metinleri “kesmek, bölmek, ikiye ayırmak” için birbirinin yerine geçebilen çeşitli fiiller kullanır. Bunlardan *arha kuer* “ikiye bölmek, ayırmak” anlamındadır. Ancak ikiye ayırmak derken başın bedenden ayrılmasının mı yoksa beden bir şekilde parçalanmasının mı anlatılmak istendiği açık değildir¹¹⁷. Salat Tepe örneğinde yavru köpeğin bir bütün halde olmayıp, sadece çenesinin ele geçirilmiş olması, Hitit ritüellerinde gördüğümüz köpeklerin parçalanmasını akla getirmektedir. Ancak, mezarlarda açığa çıkan köpek iskeletleri genellikle bütün haldedir. Salat Tepe’de köpek, eti yenilebilir evcil hayvanlar örneğinde olduğu gibi tanrıların yemesi için sunulmamış, inşa edilen yeni binanın sağlamlığı ve güvenliği göz önünde bulundurularak temel altına konmuş olmalıdır.

Kizzuwatnalı Maštigga’nın uyguladığı ritüelde küçük bir köpek vekil olarak ilan edilmiştir. Ritüel beylerinin köpeğin ağızına tükürdükleri ve bu seremoninin ardından köpeğin öldürülerek toprağa gömüldüğü anlatılmıştır:

(CTH 404.1.I.A – Kummannili Maštigga’nın Ritüeli): KBo 39.8 + Ay. III 14-19¹¹⁸:

14-19 Sonra (yaşlı kadın) bir köpek yavrusu alır, onu iki kurban sahibinin üzerine çevirir ve şöyle der: “(O) bütün vücutlarımız için bir vekildir.” Onlar onun ağızına tükürürler ve şöyle söyler: “Onlar o günün lanetlerini tükürdüler”. Köpeği öldürürler ve onu gömerler.

Yakma Kurbanlar

Salat Tepe’de 5. tabakaya ait bir odada (L13 açması) sıkıştırılmış bir kil zemin üzerinde yanmış hayvan kemikleri kalın bir kül katmanı ile birlikte açığa çıkarılmıştır¹¹⁹. Bu tabakada bir binanın kuzey duvarı boyunca temel seviyesinin altındaki bir dizi çukurda ele geçen çok miktarda hayvan kemiği de kül ve yanmış odun kalıntıları içermektedir¹²⁰.

Yakma kurbanı yazılı belgelerde ilk kez MÖ 3. binde Ebla’da ortaya çıkar¹²¹.

116 Schwemer 2015, 24-25.

117 Collins 1990, 128.

118 Reyhan 2002, 46-47; Miller 2004, 83-85.

119 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 51, 56 fig. 1b.

120 Ökse 2015b, 124.

121 Haas 1994, 661; Haas 1998, 3.

Alalah'ın VII. tabakasına ait Akadca bir metin (AIT 126) Hurri dünyasında yakma kurbanın kökenlerine ilişkin fikir vermektedir. Kral Yarım-Lim'in yemin ritüeli olarak adlandırılan belge, Hattuşa ve Şapinuva'nın Kizzuwatna kökenli ritüellerinde gördüğümüz Hurri kurban terimleri ile birlikte kurban uygulamalarını içermektedir. Alalah metni özellikle 1200 adet kuşun yakılmasıyla dikkati çekmektedir¹²². Hitit metinlerinde yakma kurban en erken Kizzuwatna ritüellerinde görülür, Eski Hitit Çağı belgelerinde buna ilişkin bir iz yoktur¹²³. Bu kurban uygulamasının kökenleri Güneybatı Anadolu'dan Levant'a kadar uzanan bölgede aranmakta olup Hurriler'in gelişinden önceye gitmektedir¹²⁴. Ebla'da (MÖ 24. yüzyılda) Hurrice yazılı belgelere rastlanmaması ve Ebla dilinde yazılmış tabletlerde Hurrice kelimeler bulunmayışı¹²⁵, buna karşın, Ugarit kültüründe yakma kurbanının Hurrice terminolojiden bağımsız (Ugarit dilinde) var olması, Hurriler'in bu uygulamayı Fırat'ın batısına göç ettikten sonra edindikleri düşüncesini güçlendirmektedir¹²⁶. Bununla birlikte Yukarı Dicle havzasında yer alan ve Hurri ritüellerinin izlerini aradığımız Salat Tepe'de hayvanların yakılarak kurban edildiğine dair arkeolojik kanıtlar, sadece 5. tabakada açığa çıkan yanmış çeşitli hayvan kemiklerinin izlerinden oluşmaktadır. Bu tabaka Erken Tunç Çağı IVB'ye (MÖ 2200-2000) tarihlenmektedir.

Hitit çiviyazılı metinlerinde gördüğümüz yakma kurbanlar Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye'deki Hurri kültürünün bir yansıması olarak kabul edilmektedir. Yakma kurbanda genellikle kuşlar tercih edilirken, zaman zaman kuzu ve oğlak gibi genç hayvanlar, ayrıca koyun, keçi ve sığır da kullanılmıştır¹²⁷. Kuşlar hem kanı akıtılarak hem de yakılarak kurban edilmiştir. Kuş kurbanı ile ilgili metinler kirlilik, günah, sağlık ve hükmetme gibi farklı anlam grupları içerisinde toplanan çok sayıda Hurrice kurban terimini içermektedir. Bu kurbanlarının hedefi yeraltı tanrılarıdır. Kuşlar dua ve büyü sayesinde etkisiz hale getirilecek olan kirlenmeyi güvenli bir şekilde yeraltı dünyasında muhafaza etmeye sevk edilirler¹²⁸. Kizzuwatna kökenli metinlerde yakma, Hurrice *ambašši* terimi ile ifade edilir. Bu isim, Hurrice *am-* : “yakmak” fiiline *-(a)šši/e-* takısının eklenmesi ile elde edilmiştir. Dolayısıyla bu terim “yakma (kurban)” ya da “yakma (kurban) yeri” gibi bir anlama gelmektedir¹²⁹. Yakma kurbanların en önemli arkeolojik kanıtları ise Ortaköy-Şapinuva'da elde edilmiştir¹³⁰.

Yeraltı tanrıları ve onlara sunulan kurbanlar söz konusu olduğunda, Hititler'de

122 Haas – Wilhelm 1974, 137-139; Janowski – Wilhelm 1993, 152-157; Haas 1998, 2-3.

123 Miller 2004, 466-467.

124 Miller 2004, 466-468.

125 Steinkeller 1998, 89.

126 Schwemer 1995, 81-84.

127 Haas 1994, 662-663; Collins 2002c, 321.

128 Haas – Wilhelm 1974, 50 vd.; Wilhelm 1989, 74; Janowski – Wilhelm 1993, 145-151; Süel – Süel 2011, 101; Süel 2015, 105; Reyhan 2016, 21-22. Boğazköy ve Ortaköy'den Hurrice kurban terimleri için bk. Reyhan 2010, 637 vd.; Reyhan 2016, 27-31.

129 Haas 1994, 661; Schwemer 1995, 85.

130 Süel 2010, 48; Süel – Süel 2011, 100-101; Süel 2015, 105.

büyü konulu çalışmalarda sıklıkla kullanılan ve bu makalede zaman zaman kısmi tercümesi yapılan bir büyü ritüeli yeraltı tanrılarına sunulan kurbanların çeşitliliği ve yakma kurban konusunda bilgi vermektedir. Görevli büyücü (LÚAZU) bir evi kan, kirlilik, yalan yere yemin, günah ve gözyaşından arındırmak için yeraltı tanrılarına kuşların da dâhil olduğu çok miktarda kurbanı sunmaktadır:

(CTH 446 - Yeraltı Tanrıları İçin Ritüel: Ev Arındırma Ritüeli): KUB 7.41 + KBo 10.45 + KUB 12.56 + Ay. III 32-39, Ay. IV 47-49¹³¹:

Ay. III 32-39:

32-38 O, 3 kuş alır v[e] 2 kuşu ANUNNAKI'ye sunar. 1 kuşu ise çukur tanrısına (^P*Api*) sunar ve şöyle der: “Siz eski [(tanrılar)], sizin için sığır ve koyun bulunmayacak. Fırtına Tanrısı sizi oraya aşağıya kara toprağa (yeraltına) sürdü ve [s]ize kurban (olarak) bunları koydu.”

---

39 Kuşları ateşe [pi]şirir ve onları tanrının huzuruna koyar.

Ay. IV 47-49:

47-49 ve 1 kuzu (ve) 8 kuşu ANUNNAKI'ye sunar ve 3 tane ocakta, ince ekmek (ve) sedirle birlikte yağ (ve) bal yakar ve şarabı libasyon yapar ve şöyle der:

Kansız kurbanlar bölümünde, temele konan figürinler çerçevesinde tekrar üzerinde durulacak olan bir yapı ritüelinde görevli, (kutsal) mekâna kurbanlar sunmakta ve kötü güçlerin ve başka tanrıların girişine izin vermemesi için mekâna seslenmektedir. Bu kurbanlar arasında yakma kurban da bulunur:

(CTH 415.A – Yapı Ritüeli): KBo 15.24 + KUB 32.137 + KBo 24.109 + KBo 39.11 Öy. II 18-26¹³²:

18-23 İçmeyi bitirdikleri [zaman] ritüel uzmanı [ ] yapar ve şöyle söyler: “(Kutsal) mekân, [...] [ ] sana emir [kurbanını verdim] ve [s]onra sana yakma (*ambašši*) kurbanını verdim [sonr]a [ise san]a sağlık/esenlik (*keldi*) kurbanını verdim ve sana il[e....] [iç]irdim¹³³. Ayrıca seni iyi yağ ile yağladım[m].

24-26 Seslendiğim hangi tanrı ise sadece o adı geçen tanrıya dikkatini ver. Başka

---

131 Otten 1961, 13-133, 140-141; Collins 1997, 170-171; Collins 2002c, 321; Erbaş 2013, 388-389, 393, 403, 407.

132 Boysan-Dietrich 1987, 62-65; Beckman 2010, 78-79.

133 [ni?]-in-ga-nu-nu-u[n]. Boysan-Dietrich'in soru işareti ile verdiği heceyi G. Beckman, “li” olarak kabul etmiş olmalıdır; çünkü çevirisinde “yemin ettirdim” ifadesi (Hititçe *linganu-*) görülmektedir: Beckman 2010, 78.

bir tanrı[yı], kötü bir [tanrı]yı içeri bırakmayacaksın!

Ritüel görevlisi bulunduğu mekân için kurbanlar sunmakta ve kötü bir tanrının içeri girmesini istememektedir. Ardından temellere tunçtan heykelcikler çok miktarda yiyecek ve yarı değerli taşlardan oluşan hediyeler konur. Bu yapı ritüelinde içeri girmesi muhtemel kötülüklerin dışarda tutulması düşünülmüştür. Bu durum Salat Tepe’de 5. tabakada yakma kurbanları ve diğer hayvan kurbanlarını akla getirmektedir. 6. tabakanın deprem ve yangınla tahrip olması, yeni yapı inşa edilirken Salat Tepe sâkinlerini bu şekilde bir ritüel uygulamasına yönlendirmiş olmalıdır.

Kansız Kurbanlar/Ritüel Nesnelere (fig. 3):

Bu başlık altında başta kil olmak üzere çeşitli malzemelerden yapılmış insan ve hayvan figürinleri, çeşitli kaplar, sunak, riton ve araba modelleri gibi ritüel nesnelere anlaşılmaktadır. Bu nesnelere arasında insan ve hayvan biçimli heykelcikler en çok rastlananlardır. Temellerin altında açığa çıkarılan bu arkeolojik malzeme yapı ritüellerinin kanıtlarıdır.

6. tabakadaki yapı kompleksinin kuzeyinde yer alan birbirine kapılarla bağlı üç odadan doğudaki, nişli mekân olarak adlandırılmaktadır¹³⁴. Bu odanın güney duvarının batı ucunda bulunan kapı bir büyük baş hayvanın parçaları yerleştirildikten sonra kerpiç ile doldurulmuştur ve kapının dolgusunda pişmemiş topraktan üretilmiş bir insan figürininin alt parçası ele geçirilmiştir.

Büyük odada (nişli mekân) alt parçası ele geçirilen insan figürünü Suriye’nin kimi yerleşimlerinde bulunan ve tıpkı Salat Tepe’de olduğu gibi Erken Tunç IV’e tarihlenen sütun biçimli, alt kısmına doğru genişleyen, üzerindeki uzun elbiseyi açığa vuran çember veya oval tabanlı figürinlere benzemektedir¹³⁵.

5. tabakaya ait iki odalı evin bir odasına mezar bırakılması nedeniyle odaları çamurla doldurulmuş, üzerine açılan çukurlara pişmiş kilden hayvan figürinlerine ait parçalar ve minyatür kaplar gömülmüştür¹³⁶. Çakıl taşından üç adet idol derin bir sondajda kerpiç temellerin altından toplanmıştır. Bunlar 7-8 cm. uzunluğunda ve 4-5 cm. genişliğinde her iki kenarı üçgen biçiminde oyularak kadın vücudu şeklinde biçimlendirilmiştir¹³⁷.

Beşinci tabakada konut olarak kullanılan bir yapı dördüncü tabakanın 4a evresinde yenilenmiş ve 4b evresinde mezar eve dönüştürülmüştür. Yapının kuzey duvarının temeli altındaki bir çukura çift toynaklı bir hayvanın bacakları bırakılmış ve bu kemikleri kapatan çamur dolguya boğa başı biçimli bir kireçtaşı yerleştirilmiştir (fig. 7).

134 Ökse 2014, 43-44; Ökse 2015b, 125-126; Ökse 2017, 25; Ökse – Görmüş 2014, 97.

135 Ökse 2015b, 126.

136 Ökse 2015b, 124.

137 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 51, 56 fig. 1a.

Yapının kuzey odasına bir bebek ve yetişkin bir kadına ait iki mezar yapılmış, güney odası çamurla doldurulmuş ve dolgu içine küçük çukurlar kazılmıştır. Çukurlarda küllü dolgu içerisinde el yapımı minyatür kâseler, minyatür taş balta, pişmiş topraktan boğa ve domuz figürini parçaları bulunmuştur. Yapının doğusundaki mekânın kuzey duvarı boyunca uzanan çamur platform üzerinde düz, üçayaklı taşınabilir bir çanak ele geçmiştir. Tabaka 4'ü kaplayan molozda bulunan ön yüzüne yarım bir çanak eklenmiş pişmiş topraktan levha ve taşınabilir küp biçimli sunağın (fig. 8) da mezar eve ilişkin ölü kültü uygulamalarını yansıttığı düşünülmektedir¹³⁸. Dördüncü tabakaya ait bir evin doğu duvarının temelleri arasında ele geçen dört kil figür, bir kadın, bir erkek, makara biçimli bir minyatür sunak ve minyatür bir çanakçıktan oluşmaktadır (fig. 9). Erkek sivri uçlu, kadınsa katlanmış kenarlı düz bir başlık giymektedir. İki figür de kollarını açmış bir şekilde biçimlendirilmiş olup, kadın heykelcik, göğüsleri ile ayırd edilmektedir¹³⁹.

Dördüncü tabakanın yıkıntıları üzerine kazılan başka çukurlarda da küllü dolgu içerisinde pişmiş toprak figürin parçaları bulunmaktadır. Bunlar boğa, domuz figürinleri, bunun dışında boynuz ve bacaklara ait parçalardır. Bu tabakanın üzerine kurulan 3. tabaka molozunda da domuz biçimli bir riton ele geçmiştir¹⁴⁰.

2. tabaka yapı kompleksinde kazılan bir mekânın yıkıntısı içerisinde ele geçen pişmiş topraktan tütsü sunağı, bir atlı figürüne ait olduğu düşünülen tunçtan bir insan bacağı ve toynak, başka çukurlarda da pişmiş topraktan araba modeli, bacak kısımlarında tekerleklerin takılması için aks yuvaları olan boğa figürini, kuş ve insan figürleri ele geçmiştir¹⁴¹. Aynı tabakada başka çukurlar içerisinde bir boğa figürünün kırık parçaları ile pişmemiş kil figürin parçaları (fig. 10) elde edilmiştir¹⁴². Tabaka 2'nin deprem sonucu devrilen duvarı üzerine kazılmış başka bir kül dolu çukura ters çevrilerek yerleştirilen bir çanak içerisinde domuz yavrusu ve balçıktan üretilmiş bir çiplak kadın figürünü kırılarak konmuştur¹⁴³.

Salat Tepe'de 6.-4. ve 2. tabakalarda insan biçimli kadın ve erkek figürinlerine rastlanmış olup bunlar çoğunlukla kilden üretilmiştir. 2. tabakada tek bir örnekte tunçtan bir insan bacağı görülmektedir. Hitit büyü ritüellerinde de çeşitli heykelciklerin kullanıldığı bilinmektedir. Sumerce ALAM, Hititçe'de *şena-* olarak adlandırılan bu heykelcikler genellikle kil, hamur, balmumu gibi dayanıksız maddelerden yapılmaktadır. Bu nesnelere ritüel beyinin/sahibinin vekili olarak kullanılmakta ve ritüellerde nesne ile ilgili şahıs arasında bağlantı kurabilmek için bir özdeşleme ayini gerçekleştirilmektedir. Bu ayin şahsın isminin, figürünün üzerine yazılması ya da nesnenin, ritüele konu olan şahsa bir iple bağlanması yoluyla yapılmaktadır¹⁴⁴. Maştigga'nın ritüelinde

138 Ökse 2015b, 125, 134 fig. 7.

139 Ökse 2015b, 124, 133 fig 4.

140 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 52.

141 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 51-52; Ökse 2015b, 126.

142 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 52.

143 Ökse 2012c; Ökse 2015b, 126, 135 fig. 11.

144 Haas 1987-1990, 247-248; Haas 1994, 897-898.

giydirilmiş figürinler kullanıldığı dikkati çekmektedir; bunlar daha sonra ocağa atılarak yok edilmişlerdir:

(CTH 404.1.I.A – Kummannili Maštigga'nın Ritüeli): KBo 39.8 + Öy. III 27-30¹⁴⁵:

27-30 Yaşlı Kadın hamurdan heykelleri, giydirilmiş ve başları örtülmüş iki ahşap heykeli, iki kurban sahibinin ayaklarının önüne koyar, hamurdan yapılmış iki adet eli ve iki tane dili ise onların başına koyar.

Salat Tepe'de ikinci tabakada kâse içinde ele geçen çıplak kadın figürininin kırılarak bırakılması da ritüel metinlerde nesnelere kırılmasını hatırlatmaktadır:

(CTH 404.1.I.A – Kummannili Maštigga'nın Ritüeli): KBo 39.8 + Ay. IV 9-16¹⁴⁶:

9-16 Bir tencereyi onların üzerinde çevirir, kâseyi onların ayaklarının yanına koyar ve şöyle söyler: "İşte bu tencere sizin başınız için vekildir, işte kâse. Bütün meselelerinizi ayaklarınızla kıracaksınız". Yaşlı kadın tencereyi kırar. Kâseyi ise iki kurban sahibi ayaklarıyla kırarlar ve (Yaşlı Kadın) şöyle söyler: "Bütün sözler ve lanetler kırılınsın".

(CTH 446 – Yeraltı Tanrıları İçin Ritüel: Ev Arındırma Ritüeli): KUB 7.41 + KBo 10.45 + KUB 12.56 + Öy. I 35-36¹⁴⁷:

35-36 ve sonra *hanešša* kabını damdan aşağı fırlatır ve onu tamamen kırar.

İnsan figürinleri dışında ritüel amaçlı başka nesnelere de Salat Tepe'de çeşitlilik göstermektedir.

Binaların altına konan figürinler hakkında Hitit yapı ritüellerinden bilgi edinmek mümkündür. Salat Tepe arkeolojik bulgularında gördüğümüz bu çeşitliliği benzer biçimde Hititçe metinlerde de görebiliriz. Bir Hitit yapı ritüeli meskûn olmayan bir arazide bir tapınak ya da ev inşa edildiğinde, temellerin altına birtakım nesnelere konduğunu açıkça ifade etmekte ve bunların binanın neresine konacağını söyleyerek teker teker sıralamaktadır:

(CTH 413.1.A – Temel Taşı Döşeme Ritüeli): KBo 4.1 + Öy. I 2-3¹⁴⁸:

2-3 Temeller atıldığı zaman, temellerin altına şunları koyarlar:

Söz konusu metnin ilerleyen satırlarında, bir sunak veya kaidenin altına konan, farklı malzemelerden yapılmış ve ağırlıklarına bakılacak olursa çok küçük sunaklar sıralanmıştır. Salat Tepe'de minyatür sunakların elde edildiği hatırlanmalıdır:

(CTH 413.1.A – Temel Taşı Döşeme Ritüeli): KBo 58.17 + KBo 4.1 + Ay. II

145 Reyhan 2002, 28-29; Miller 2004, 65.

146 Reyhan 2002, 58-61; Miller 2004, 10-102.

147 Otten 1961, 118-119; Collins 1997, 169; Erbaşı 2013, 381-396.

148 Darga 1985, 33, 38; Boysan-Dietrich 1987, 44-45; Haas 1994, 252; Beckman 2010, 85.

14-16¹⁴⁹:

14-16 Sunağın altına: 1 şekel (ağırlığında) gümüş sunak, 1 şekel (ağırlığında) altın sunak, lapis lazuliden bir sunak, kuvarstan (dağ kristali) sunak, demirden bir sunak, bakırdan bir sunak, tunçtan bir sunak, alabasterden (su mermeri) bir sunak, bazalttan bir sunak.

Boğazköy'den ve Ortaköy'den elde edilen çiviyazılı kaynaklarda anlatılan yapı ritüelleri hem Hattice-Hititçe çift dilli oluşları, hem de pek çok Hatti tanrısının ismini barındırması nedeniyle, Anadolu kökenlidir. Buna karşın, Anadolu'nun güneyi ve hatta Mezopotamya'dan kaynaklananları da bulunmaktadır. Bunlardan birisi (CTH 415): KBo 15.24 + numaralı metindir. Bu belgede anlatılan ritüelin, içerdiği Ea, Hepat ve İstar gibi tanrılar ve Hurrice terminolojisi nedeniyle Güney Anadolu kökenli olabileceği¹⁵⁰ ya da yine tanrı adlarından hareketle ve henüz M.Ö. 3. binde bile yapıların altına heykelciklerin bırakılmasından ötürü bir Mezopotamya geleneğinin Hitit uyarlaması olabileceği ifade edilmiştir¹⁵¹. Ayrıca metin Akadca ödünç kelimeler içermekte ve Mezopotamya dinine ait unsurları barındırmaktadır. Kurbanlar açıkça Mezopotamya mitolojisinde bilgelik ve yapılarla ilişkili tutulan Ea'ya odaklanmıştır¹⁵². Belgede tunçtan bir kanatlı boğadan söz edilmesi, Güneydoğu Anadolu-Hurri kökenli bir gelenekle karşılaştığımız şekilde yorumlanmıştır¹⁵³. Yine Hurrice terimlerden hareketle Mezopotamya kökenli bir yapı ritüelinin Hurriler aracılığıyla Anadolu'ya girdiği ifade edilmiştir; bu terimlerden birisi tanrı Ea'nın Hurrice yazılışdır (^DA.A ve ^DA.A-*aš*)¹⁵⁴. Metnin ilginç bir yönü NIN.É.MU.UN.DÜ (Ninemundu: "Evi inşa eden hanım") adlı bir tanrıçadır. Bu isme ne başka bir Hititçe metinde ne de bir Mezopotamya kaynağında rastlanmaktadır. Anlaşıldığına göre bu logogram, tableti kaleme alan kâtip tarafından bu ritüele özgü olarak oluşturulmuştur¹⁵⁵.

Baş ve son kısımları kırık olan tabletin korunan ilk satırlarında içki kurbanından sonra şu ifadeleri görürüz: "Ey (kutsal) mekân, ye, iç, eğlen! Fakat başka bir tanrı ya da kötü işareti içeri almayacaksın. Sadece sana tayin edilen tanrıya ve o adı geçen tanrıya dikkatini ver!". Çeşitli ayinler yerine getirildikten sonra temellerin altına konacak olan çok miktarda yiyecek çeşidinin de olduğu malzemeler sıralanmıştır.

149 Darga 1985, 37, 40; Boysan-Dietrich 1987, 56-57; Haas 1994, 254; Beckman 2010, 86.

150 Torri – Görke 2013, 296.

151 Feder 2011, 23. "Bu ritüel, meskenlerine izinsiz girdikleri için yeraltı tanrılarını yatıştırmanın bir aracı olarak temel taşlarına kan sürme Mezopotamya geleneğinin, Kizzuwatna kan ritüeli ile bir karışımı gibi görünmektedir": Feder 2011, 210.

152 Feder 2011, 25. KBo 4.1 numaralı yapı ritüeli de duvarları Tanrı Ea'nın inşa ettiğini açıkça söyleyerek, Sumer-Akad kültüründe binalarla ilişkili tutulan Ea'nın bu özelliğinin Hititler tarafından da benimsenmiş olduğu göstermektedir.

153 Naumann 1998, 67.

154 Darga 1985, 32-33, 43.

155 Darga 1985, 42; Torri – Görke 2013, 296.

Ninemundu'nun dört adet tunçtan heykeli bir tane de tunçtan kanatlı bir boğa heykeli hazırlanır. Dört figürin, yapının dört köşesine, boğa figürünü ise sütun yerinin altına konur. Bu nesnelere yiyecek ve içecekler, aynı zamanda değerli ve yarı değerli taşlar eşlik eder. Heykellerin kulaklarına iliştirilen kulak biçimli ekmeklerden söz ettikten sonra kırık bir kısımda “onlar temel in tanrıları olurlar” (*na-at-za ša-am?-ma-na-aš* DINGIR^{MEŠ} *ki-ša-an-[ta]-ri*) ifadesi okunmaktadır¹⁵⁶. Hem bu ifade hem de giriş cümlelerine bakılacak olursa tanrıların inşa edilen yapıyı koruması amaçlanmaktadır. Bu belgede söz konusu koruyucu tanrıça Ninemundu olmalıdır. Eğer öyleyse neden bir tanrıça seçilmiştir? Eski Anadolu dininin belli başlı özelliklerinden biri de Ana Tanrıça'dır. Anadolu'da ve Ege Havzası'nda Neolitik Çatalhöyük'ten beri etrafında yırtıcı kedilerle görülür; vahşileri ehlileştirici bir özellik kazanmıştır. Toprağın sürekli olarak depremle sarsıldığı ülkelerde önemli bir konuma gelmiş olan sabitleştiricilik rolü ise onun bir direk veya sütunla temsil edilmesine neden olmuştur. Miken sarayının girişinde karşılıklı duran iki aslanın ortasındaki sütun da Ana Tanrıça'dır¹⁵⁷. Sütun bir Hitit yapı ritüelinden de anlaşıldığına göre binanın taşıyıcısı olduğundan, özel bir öneme sahiptir; ona hayvan ve içki kurbanları sunulmaktadır¹⁵⁸. Diğer yandan KBo 15.24 + numaralı metinde kurbanlar sadece Ninemundu için değil, aynı zamanda Ea içindir. Ea, Mezopotamya mitolojisinde binalarla ilişkili tutulmaktadır. Buna göre, bu metinde tarif edilen ritüelde Mezopotamya ve Anadolu inançlarının birlikteliği söz konusudur. Nitekim Salat Tepe'nin coğrafi konumu da bu kaynaşma için çok elverişlidir.

(CTH 415.A – Yapı Ritüeli): KBo 15.24 + KUB 32.137 + KBo 24.109 + KBo 39.11 Öy. II 48-53¹⁵⁹:

48-53 ve her bir köşeye (Tanrıça) Ninemundu'nun (NIN.É.MU.UN.DÙ) [t]unç bir heykelini koyarlar. [Tunç] bir boğa [alırlar] kanatları tunçtan. 1 Mina (ağırlığında) [ ] ve onu sütun yerinin a[ltına? ko]yarlar, 4 adet tunç figürin ve tunç boğanın altına tunçtan bir kapak [(koyarlar)]

Çevirisi yapılan bu metinde tunç bir boğa heykelciğinin kullanıldığı belirtilmiştir. Salat Tepe kazılarında 4.-3. ve 2. tabakalarda pişmiş topraktan boğa figürinleri, 2. tabakada bacak kısımlarında tekerleklerin takılması için aks yuvaları olan boğa figürinleri, 4. tabakada ise boğa başı biçimli büyük bir kireçtaşı¹⁶⁰ da bu kapsamda kullanılmış görünmektedir.

MÖ 2. bin Anadolu'sunda boğa güç, üretkenlik ve erkekliğin sembolü olarak kabul edilmiştir. Bir Hitit metnindeki (KUB 44.56 Ay. 10) “boğanın mücadele gücü” (GU₄. MAH-aš *ha-aš-ti-li-i[a-tar*) ifadesi bunun kanıtlarından biridir¹⁶¹.

Boğa genellikle büyü ritüellerinin malzemesi değildir, ancak zaman zaman vekil

156 Boysan-Dietrich 1987, 60-72; Beckman 2010, 78-80; Feder 2011, 24-25.

157 Gabriel-Leroux – Contenau 1966, 45.

158 Ünal 1998, 41-44; Ünal 2003, 156-158.

159 Boysan-Dietrich 1987, 66-67; Beckman 2010, 79.

160 Ökse 2015b, 125-126, 134 fig. 7; Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 52, 56 fig. 1c, 57 fig. 2i, 58 fig. 3j.

161 Haas 2003, 426.

olarak kullanıldığı bilinmektedir. Vekil kral ritüelinde, bir ay kehaneti sonucu kötü işaretler ortaya çıkan kral için bir boğa, vekil (*tarpalli*) olarak kullanılmış, ve yüksek bir yere götürülerek orada kurban edilmiştir¹⁶².

Salat Tepe’de 4b tabakasında mezar eve dönüştürülen binanın güney odasında çamur dolguya kazılmış çukurlarda bulunan ritüel nesnelere arasında pişmiş topraktan domuz figürünü¹⁶³, 3. tabakada da yine pişmiş toprak figürün parçaları (boğa, domuz figürinleri), bunun dışında 3. tabaka molozunda da domuz biçimli bir riton elde edilmiştir. Ritonun bulunduğu molozun üzerinde 2. tabakanın kompleks binası yer almaktadır¹⁶⁴. Benzeri domuz ritonları Kuzey Mezopotamya’da Tell Mozan¹⁶⁵, Nuzi, Tell Halawa, Tell Brak, Anadolu’da Hassek Höyük ve Kültepe’de bulunmuştur¹⁶⁶.

Hitit büyü literatürü bizlere, ayinler esnasında kullanılan domuz biçimli modeller hakkında bilgi vermektedir. Doğumla ilişkili Anzili ve Zukki tanrıçaları ile ilgili bir ritüelde hamurdan bir domuzdan söz edilmektedir¹⁶⁷. Bir yapı ritüelinde de bakırdan yapılmış domuz kullanılmıştır:

(CTH 413.1.A – Temel Taşı Döşeme Ritüeli): KBo 58.17 + KBo 4.1 + Ay. II 27-28¹⁶⁸:

27-28 2 tane bakırdan domuzu¹⁶⁹ k[apının içi]ne koyar. Ağırlığını hiçbir şekilde hesaba kat[maz].

Bir ritüel fragmanında ise kilden yapılmış domuz söz konusudur:

(CTH 470.202 – Ritüel Fragmanı): KUB 7.55 Öy. 3-4¹⁷⁰:

3-4 ve yıkılan evin kilini alırım x[ ] ve kilden bir domuz yaparım.

Ritüel Çeşitleri (fig. 11)

Salat Tepe sakinlerinin ritüel etkinliklerini yapı ritüelleri çerçevesinde değerlendirmek gereklidir ve bunlar temel ritüeli, yapı kapatma ve yapı dönüştürme gibi üç farklı şekilde görülmektedir¹⁷¹.

162 Haas 2003, 427.

163 Ökse 2015b, 125, 134 fig. 7.

164 Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 52, 56 fig. 1c-d.

165 Collins 2004, 55.

166 Ökse 2015b, 126.

167 Collins 2006, 162.

168 Darga 1985, 37, 41; Boysan-Dietrich 1987, 58-59; Collins 2006, 170, dn. 51.

169 N. Boysan-Dietrich tarafından “tilki” olarak okunan kelime B. J. Collins tarafından “domuz” olarak okunmuştur. G. Beckman da aynı şekilde bunu “iki bakır tilki” olarak çevirmiş ve belki kötülüğe karşı koruyucu olabilecekleri yorumunu yapmıştır: Beckman 2010, 85, 87. M. Darga ise bu kısmı boş bırakarak şöyle çevirmiştir: 27-28 Büyük Kapının (.....) içine (...) bakır(dan) koyar/yerleştirir, fakat onların ağırlığı saptanmamıştır: Darga 1985, 41.

170 Haas 2003, 610.

171 Ökse 2015b, 124-126.

Yukarıda kansız kurbanlar bölümünde görüldüğü üzere çiviyazılı metinlere göre yeni bir binanın inşası sırasında temellere çok miktarda kurban sunulduğu anlaşılmaktadır. Salat Tepe’de de temel altında kurban örnekleri 5.-4. tabakalarda görülmektedir. 5. tabaka yapıları, depremle ve yangınla tahrip olan 6. tabakanın üzerine inşa edildiğine göre, yeni yapı çalışmaları esnasında bu şekilde kurbanlar sunulması olağandır. Örnek olarak 5. tabakada binaların taş temelleri altındaki çukurlarda domuzu da içeren hayvan kemikleri bulunmuştur. Benzer kurban çukurlarına 4. tabakada da rastlanmış, hatta içinde bir domuz yavrusunun olduğu bir kâse, temel taşlarının arasına yerleştirilmiştir. Hayvan kurbanlarına temeller altındaki figürinler ve diğer nesnelere de eklemek gerekir. 4. tabakada kerpiç bir duvarın altında gördüğümüz kadın ve erkek olmak üzere iki insan figürünü, makara biçimli bir sunak ve küçük bir kâseden oluşan dörtlü grup, bir büyü ritüeli çerçevesinde bir evin temeline konmuş olmalıdır; böylece bu evde yaşayan insanların verimliliği sağlanmak istenmiştir¹⁷².

6. tabakaya ait depo birimlerinde mekânların kapıları kurbanlar sunularak çeşitli ritüellerin sonucunda kapatılmıştır. Bir kuzu ile büyük baş hayvana ait kemikler ve bir insan figürünü kerpiç dolguların altında açığa çıkarılmıştır¹⁷³.

Hem libasyon odası hem de bu tür kurbanlar, yer yer iri kireçtaşı temelleri, kerpiç terasları ve yapıyı çevreleyen ince çakıl taşı döşeli yolları ile belirginleşen 6. tabaka yapı kompleksinin dinsel açıdan önemini ortaya koymaktadır.

4.-3. ve 2. tabakadaki kimi ritüelleri de yapı kapatma çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. 4. tabakada bir binanın molozu üzerine içinde yavru domuzun olduğu bir kâse ters kapatılmış, 3. tabakada yine bir binanın harabesine kazılan çukura domuz ritonu konmuş, 2. tabakada ise bu sefer dik yerleştirilen bir kâsenin içinde yine domuz yavrusu ve kırık bir kadın figürünü görülmüştür. Kurban hayvanlarının yanı sıra tabakaların harabelerine kazılan çukurlar ve bu çukurlardaki kırık figürinler deprem ve yangının verdiği zararı kapatma amacıyla gerçekleştirilen ritüellerin izleridir¹⁷⁴.

4b evresinde bir konutun kurban ve ritüellerle mezar eve dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Temeller altına bırakılan genç bir geyiğe ait uzun kemikler ve temel altındaki bir çukurdan çıkan hayvan kemikleri bina işlevini dönüştürme ritüeli ile ilişkilidir. Bunlara çamur dolgudaki çukurlardan çıkan kilden ve taştan ritüel nesnelere de eklemek gerekir. Bir evi özellikle bebek ve çocuklar için mezar eve dönüştürme uygulaması M.Ö. 2. bin Anadolu’unda çeşitli yerlerde görülmektedir; bunlar arasında Kültepe, Alishar, Boğazköy, Tell Açana, Lidar Höyük bulunmaktadır¹⁷⁵.

2.Kültürel Aidiyet

Çalışmanın içerisinde “Hitit-Hurri” ifadesinin kullanımı özellikle tercih edilmiştir. Bunun sebebi, Salat Tepe’de ele geçen ritüel buluntuların Hitit metinlerinde anlatılan

172 Ökse 2015b, 124.

173 Ökse 2015b, 125-126.

174 Ökse 2015b, 125-126; Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 52.

175 Ökse 2015b, 125.

ritüellerle olan benzerlikleri ve özellikle Hurri geleneklerini yansıtıyor olabileceğidir. Bununla birlikte, ele geçen arkeolojik buluntuları herhangi bir etnik unsurla ilişkili tutmak, özellikle de buluntu yerinde yazılı belgeler yoksa, kolay değildir. Yine yazılı belgelerde anlatılan kimi uygulamaların her hangi bir bölgeye özgü olup olmadığı da yeri geldikçe tartışılmaktadır. Ortaköy-Şapinuva söz konusu olduğunda, burada gerçekleştirilmiş olan ayinlerin Hurriler’le ilişkili olduğu iddia edilebilmektedir. Çünkü burada bulunan ritüel kanıtlar, kuş kurbanı örneğinde olduğu gibi, Hurri-Kizzuwatna kökenli metinlerle doğrudan örtüşebilmektedir. Ayrıca Ortaköy’de çok miktarda Hurrice belge bulunmuştur ve hatta burada ikâmet eden kral ve kraliçenin isimlerine bakılacak olursa (Taşmışari-Taduhepa), Hurri kültürünün etkisi altında oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Hurri kökenli *itkalzi* ayinleri bizzat bu çift için yapılmıştır ve Şapinuva’da oturan Şapinuvalı rahiplerce hazırlanmıştır¹⁷⁶. Bu ören yeri belli ki Hurri kökenli ayinlerin uygulandığı bir yer olmuştur. Şunu söylemek gerekir ki çok farklı coğrafyalarda benzer ritüeller birbirinden bağımsız olarak ortaya çıkabilmektedir. Örnek olarak günah keçisi motifine baktığımızda biri Kizzuwatna-Kuzey Suriye’den kaynaklanan Hurri kökenli, diğeri Arzawa’dan kaynaklanan Luvi kökenli olmak üzere doğu ve batıdan gelen iki gelenek ayırdedilebilmiştir¹⁷⁷. Boğazköy ve Ortaköy’ün yanı sıra Tel Mozan’dan elde edilen az miktardaki çiviyazılı belge ve Boğazköy’den Hurri etkili metinlerdeki Urkeş’e yapılan atıflar, burasının bir Hurri yerleşimi olduğunu düşündürmüştür¹⁷⁸. Ayrıca yukarıda aktarıldığı üzere Gre Virike, Gedikli-Karahöyük, Kilisetepe gibi kimi yerlerdeki buluntular da her ne kadar yazılı belgelerden yoksun olsalar da Salat Tepe, Boğazköy, Yazılıkaya ve Ortaköy’deki buluntularla benzerlikler taşımaktadırlar.

Salat Tepe’de gerçekleştirilen ritüelleri Hurriler’le ilişkilendirebilir miyiz? Arkeolojik kanıtların, Hurriler’le ilişkili metinlerle benzerliği ve bu coğrafyada Hurriler’in yaşamasından dolayı Salat Tepe’de ortaya çıkan ritüel malzemesinin Hurri geleneklerini yansıttığı söylenmiştir¹⁷⁹. O halde Önasya’da ve bu arada Salat Tepe çevresinde Hurriler’in varlığına ana hatlarıyla göz atmak gereklidir.

Hurriler MÖ 3. binin sonlarına doğru tarih sahnesine çıkmışlardır¹⁸⁰. Anavatanları ve Kuzey Mezopotamya’ya nereden ulaştıkları uzun zamandır devam eden bir tartışmanın konusudur. Hurri şahıs ve yer adlarına ilk defa Akad döneminde rastlanmaktadır. Onlar hakkındaki eldeki ilk yazılı veriler bize, söz konusu dönemde Hurriler’in Habur Bölgesi ve Dicle’nin doğusunda Diyala Irmağı’nın kuzeyinde varlıklarını kanıtlamaktadır. Hem Yukarı Habur Vadisi’nde, yani Suriye’nin kuzeydoğusunda

176 Stiel – Stiel 2011, 98-99; Stiel 2015, 102.

177 Hutter 2010, 212. Ya da bu motif Eski Hitit Çağı’nda Güney/Güney Batı Anadolu (Luviya)’da var olup, buradan Kizzuwatna’nın karma kültürüne benimsenmiş ve Kuzey Suriye ve Levant’a doğru, diğer taraftan da Ege kültürlerine yayılmıştır: Miller 2004, 466-467.

178 Buccellati – Buccellati 1997, 77 vd; Buccellati – Buccellati 2007, 146 vd.; Buccellati 2013, 84 vd.

179 Ökse 2015b, 128; Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015, 54.

180 Hurriler’in yazılı kaynaklarda ortaya çıkışı ve MÖ 3. binde (Akad, Guti ve III. Ur Sülalesi dönemleri) Hurriler için bk.: Wilhelm 1989, 7-12; Salvini 1998, 99 vd.; Steinkeller 1998, 75 vd.; Ahmed 2012, 168-217.

ve hem de Küçük Zap'ın hemen güneyinde aranan Azihunum'da en eski varlıkları saptandığına göre, Doğu Anadolu'dan veya Kuzeydoğu Mezopotamya'dan gerçekleşmiş bir göç olası gözükmektedir. Her ne kadar Sumerce'de bir Hurrice ödünç kelime olan *tabira* “demirci, bakırcı” kelimesinden hareketle Akad Devleti öncesinde Sumerliler'le Hurriler arasında olası bir temas tartışılmakla birlikte, bize ilk yer ve şahıs adlarını Naramsin dönemi belgeleri vermektedir. Adını andığımız iki bölgede yazılı kaynaklarda Hurriler'in ortaya çıkış tarihleri neredeyse aynı olduğu için onların nereden geldikleri sorusu tartışılırken, bu durum akılda tutulmalıdır. Geniş bir coğrafyada eş zamanlı bir Hurri göçü söz konusu olmalıdır. Doğu Anadolu'da MÖ 1. binde konuşulan Urartuca'nın Hurrice ile yakın akrabalığı, Hurri anavatani konusunda başka bir ipucu olarak değerlendirilmektedir.

Akad döneminde Kuzey Mezopotamya'da Hurriler dendiğinde, iki bölge ele alınmalıdır. Birincisi Dicle'nin doğusunda ve Diyala Irmağı'nın kuzeyinde kalan bölgedir (Transdicle). Diğeri ise Dicle ve Fırat arasında kalan Habur Üçgeni ya da Yukarı Habur Vadisi olarak adlandırılan bölgedir. Naramsin dönemi tarih formülleri (yıl adlarında) ve bu döneme ilişkin olarak daha sonraki belgelere baktığımızda Dicle Irmağı'nın doğusunda Hurrice yönetici ve yer adlarına rastlanmaktadır. Hatta Akad Çağı'na ait olmak üzere Nippur'dan bir mermer tablette Hurrice terimler de görülmektedir¹⁸¹. Bu dönemde Hurriler Kuzey Mezopotamya'da Dicle'nin doğusunda her ne kadar artık varlıklarını hissettirmiş olsalar bile azınlıktılar. Naramsin dönemi belgelerinde ilk kez görülüyor olmaları Mezopotamya'nın kuzey ve kuzeydoğusuna Hurri göçünün yeni başladığını da düşündürmemelidir. Azihunum ve Simurru gibi kentlerde idarenin Hurrili bir yönetici tarafından ele alınması, bir askeri güç oluşturulması ve Hurrice yer adlarının bölgede varlığı, Naramsin'den daha önceki yıllarda bir Hurri varlığına işaret etmektedir¹⁸². Buna göre, en azından Naramsin'den bir nesil önce bölgeye Hurri göçünün başladığını söylemek mümkündür¹⁸³.

Daha batıda Yukarı Habur Vadisi'nde Sargon öncesi dönemde yerleşik olan toplumlar Sâmi toplumlar olmalıdır. Bu döneme ilişkin olarak hem Fırat'ın batısındaki Ebla metinlerinde hem de Habur Üçgeni'nin güneyinde yer alan Nabada (Tell Beydar) tabletlerinde Hurrice'ye ilişkin bir kanıt yoktur¹⁸⁴. Bu durum Naramsin döneminde değişmiştir. Yukarı Habur'da Urkeş (Tell Mozan), Nagar/Nawar (Tell Brak) ve belki Nabada (Tell Beydar) tabletlerinde Hurrice şahıs ve yer adları bulunmaktadır¹⁸⁵. Nagar adının kendisi bile Hurrice'dir. 1997 kazılarında Tell Mozan'da bulunan arazilerin vergilendirilmesi ile ilgili bir idari tablet, Akad Çağı'na ve büyük olasılıkla Naramsin dönemine tarihlenmektedir. Muhasebe içerikli bu tabletin Hurrice yazılması, Urkeş'ten MÖ 3. bine ait diğer Hurrice belgeler de düşünüldüğünde, şaşırtıcı

181 Wilhelm 1989, 7-8; Steinkeller 1998, 90 vd.; Salvini 1998, 99-105; Ahmed 2012, 169-175.

182 Ahmed 2012, 174.

183 Steinkeller 1998, 94.

184 Steinkeller 1998, 89; Ahmed 2012, 176.

185 Ahmed 2012, 176-177.

değildir¹⁸⁶. Yine Tell Mozan'da mühürler üzerinde okunan Tupkiş adı, Urkeş kentinin, adı tespit edilen en eski Hurri kralıdır. Bu kral kendini “Urkeş *endani* (beyi) Tupkiş” olarak tanıtmaktadır. Bu mühürler üzerinde gördüğümüz ve yine Hurrice olan Unapşeni adı ise daha sonra Kültepe metinlerinde Unapşe olarak ortaya çıkmaktadır¹⁸⁷. Hurriler'in bu tarihlerde Tell Mozan'da bulunuyor olmaları, konumuzu oluşturan Salat Tepe için de önemlidir. Çünkü adı geçen iki yerleşim yeri birbirlerine çok uzak değildir. Tell Mozan'ın kuzeyinde Mardin Eşiği Dağları, onun da kuzeyinde Yukarı Dicle havzasında Salat Tepe yer almaktadır. Hafirleri tarafından Tell Mozan'da Hurriler'in daha eski bir geçmişi olduğu iddia edildiği için, bu yakınlık daha fazla önem kazanmaktadır. G. Buccellati ve M. K. Buccellati, arkeolojik verilerden¹⁸⁸ hareketle Hurriler'in Urkeş'teki varlığını MÖ 3. binin başına ve hatta MÖ 4. binin sonuna kadar çıkarmaktadır. Urkeş'in kuzeyindeki yüksek yaylalarda bu tarihi daha da geri çekmişlerdir, ama ne kadar kuzeye çekilmesi gerektiği konusu belirsizdir¹⁸⁹.

G. Wilhelm ise bu görüşe Hurrice ve eski Sâmi diller (Akadca, Amurruca ve Kenanca) arasındaki erken bağlantıları düşünerek dilbilimsel açıdan destek vermiştir¹⁹⁰.

Akad döneminin hemen sonunda Nagar'da (Tell Brak) Talpuş-atili adlı bir yöneticiyi görürüz ki bir mühürde kendini “Nagar ülkesinin güneşi” olarak adlandırmaktadır¹⁹¹. III. Ur Sülalesi Dönemi'nin başında ve sonunda olmak üzere Urkeş'te iki yönetici öne çıkar: Bunlardan ilki Samarra bronz tabletinden¹⁹² bilinen Atal-şen'dir. Kendisini “kral Şatar-mat'ın oğlu, Urkeş ve Nawar'ın kralı” olarak tanıtmaktadır. Hem Atal-şen ve babasının adı ve hem de tableti yazan Şaumşen'in adı Hurrice'dir. İkincisi olan Tiş-atal, Louvre Müzesi'nde bulunan ve bronz bir aslan heykelinin pençeleri altında duran taştan bir temel tabletine göre Urkeş beyidir. Hurrice yazılan bu belgede Hurri tanrılarının adları da geçmektedir¹⁹³. III. Ur Sülalesi belgelerinde Fırat'ın batısında da Hurri varlığına dair izler görülmektedir. Ebla, Mukiş ve Urşu kentleri Ur'a elçiler göndermektedir. Bunlardan Eblalı Memesura ve Urşulu Taşal-ibri Hurrice adlar taşır¹⁹⁴. Hem Akad Devleti hem de III. Ur Sülalesi dönemi ile çağdaş olmak üzere İran'da da Hurrice şahıs ve yer adlarına ilişkin izler söz konusudur¹⁹⁵. M.Ö. 3. binin sonlarında, III. Ur Sülalesi krallarından Şulgi, Dicle'nin doğusunda Hurriler'e karşı yürüttüğü askeri seferlerle bilinir. Ur kentinin Mezopotamya egemenliği döneminde

186 Maiocchi 2011, 191 vd.

187 Salvini 1998, 105-106.

188 MÖ 4. binden itibaren seramik ve mimarideki süreklilik, M.Ö. 2300'e tarihlenen ama daha eskiye gidebilecek çukur: *apî*.

189 Buccellati – Buccellati 2007, 141 vd.

190 Wilhelm 2008, 181.

191 Salvini 1998, 104; Ahmed 2012, 178.

192 Akadca olup satın alındığı yerin adını taşır, kökeni belirsizdir.

193 Wilhelm 1989, 9; Salvini 1998, 105-108; Hamblin 2006, 304-306; Ahmed 2012, 209-211.

194 Ahmed 2012, 180.

195 Ahmed 2012, 171-174, 179.

Transdicle karmaşa içindeki Hurri ülkeleri, Yukarı Habur ise sükûnet içindeki Hurri ülkeleri olarak adlandırılmıştır. Ur kralları Dicle'nin doğusuna sürekli askeri seferler düzenlerken, Habur bölgesi onların askeri hedeflerinden uzak kalmış hatta bu bölge ile diplomatik ilişkilere girilmiştir. Bunun sebebi Transdicle'nin, kuzeyden gelen askeri sefer ve göçlerde geçiş bölgesi olmasıdır. Şulgi bu bölgede pek çok savaş tutsağı almış, savaflara ardılları Amar-Sin ve Şu-Sin de devam etmiştir¹⁹⁶.

Akad Devleti'nin yıkılışını takip eden dönem Hurri yayılımının arttığı bir evre olarak değerlendirilebilir. Mezopotamya'yı egemenliği altında tutan bir gücün ortadan kalkmasıyla kuzey bölgelerinde ortaya çıkan siyasi boşluğu Hurriler doldurmuştur. Bu süreçte Urkeş kenti öne çıkarken bütün Kuzey Mezopotamya'yı kaplayan bir krallığı değil, bağımsız Hurri sülaleleri tarafından yönetilen şehir devletlerini düşünülmalıdır. Naramsin döneminde bu şehir devletlerinin henüz oluşum halinde olduklarını, III. Ur sülalesi döneminde ise bu oluşum sürecinin devam ederek bölgeye hükmedecek kadar ağırlık kazandığı söylenebilir. Yazılı belgelerde ilk ortaya çıkışlarından itibaren Hurriler, Mezopotamya'nın kuzeyinde Sâmi kavimlerle birlikte yaşarken, zaman içinde şahıs adlarının gösterdiği üzere varlıklarını artırdılar. III. Ur sülalesinin egemenliğinde Şımanum, Şimurrum, Nagar ve Urkeş gibi kentlerde, dolayısıyla Transdicle'den Fırat Vadisi'ne kadar Hurriler ağırlıktadır ve bu arada, Fırat'ın batısına doğru göç etmeyi de sürdürmüşlerdir. Naramsin'den sonraki ikiyüz yıl boyunca Hurri yayılımı yoğunlaşmıştır. MÖ 2000 civarında bölgedeki büyük merkezlerin yöneticileri artık çoğunlukla Hurrice adlar taşımaktadır ve Kuzey Mezopotamya neredeyse bütünüyle Hurrileşmiş ve Hurri yönetimine girmiştir.

Eski Babil Dönemi'nde Kuzey Suriye'den Kuzey Mezopotamya'ya, Dicle'nin doğusu ve Zagros Dağları'na kadar olan bölgedeki Hurri varlığı hakkında daha etraflı bilgiler bulunmaktadır. Bu coğrafyada yer alan küçük devletlerin Hurri olarak adlandırılmasının sebebi, ismi Hurrice olan yöneticileri ve çok sayıdaki özel isimden dolayı, Hurri nüfusunun ağırlıklı görünmesidir. Bu döneme ilişkin bilgilerimiz çoğunlukla Orta Fırat'taki Mari'den elde edilmektedir. Bunlara Yukarı Habur'daki Çagar Bazar, Tell Leilan ve Ninive'nin batısındaki Tell el Rimah belgeleri de eklenebilir. En batıda Alalah'ın VII. tabakasında rastlanan isimlerin neredeyse yarısı Hurrice'dir. Çagar Bazar tabletleri bir miktar Hurrice özel isim içerirken Tell el Rimah tabletleri sayısız Hurrice isim ortaya koyar. Dicle'nin doğusunda Küçük Zap'ın yukarı mecralarında Şuşşarra'da Kuvari adlı bir yönetici görüldüğü gibi, çok miktarda da Hurrice isim ve kelime bulunmaktadır. Burası ağırlıklı olarak Hurrice konuşan bir nüfusu barındırmaktadır. Yine Mari mektuplarından anlaşıldığına göre, Zagros Dağları boyunca güneye doğru hareket eden Turukku kavminin önderleri de Hurrice isimler taşımaktadır¹⁹⁷. Mari metinlerine göre Kuzey Mezopotamya kentlerini yöneten Hurri beylerinin listesi bir hayli uzundur¹⁹⁸. Bu örnekler artırılabilir. Bununla birlikte MÖ 2. binin başlarından itibaren Hurriler Asur ve Yukarı Habur üçgenindeki varlıklarını artık

196 Wilhelm 1989, 10-12; Hamblin 2006, 305; Ahmed 2012, 181 vd.

197 Wilhelm 1989, 12-14. Eski Babil Çağı'nda Hurriler için ayrıca bk. Salvini 1998, 111-114.

198 Salvini 1998, 112.

yeni bir kavimle, Amurrular'la paylaşmak zorundaydılar. Hatta kimi yerlerde önceden Hurri egemenliği varken, artık Amurru kabileleri daha baskın konuma gelmişlerdir¹⁹⁹. Benzer bir durum Fırat'ın batısı için de geçerlidir. Burada Halab, Urşu, Haşşu ve Kargamış Hurri krallıkları olarak değerlendirilmiştir. Urşulu Sennam ve Haşşulu Anişhurbi'nin Hurrice isimler olması mümkünken, Halab ve Alalah, idareci isimlerinde Amurru geleneğini yaşatmışlardır²⁰⁰. A. Archi, MÖ 19. yüzyılın başı kadar erken bir tarihte Kuzey Mezopotamya'dan Kaneş'e kadar uzanan alanda mevcut nüfusun bir kısmının Hurrice konuştuğunu söylemiştir. Şehna (Tell Leilan/Şubat-Enlil) kralı Till-abnû ile Asur arasında M.Ö. 18. yüzyılda yapılan bir antlaşmada "Amurru ve Subartu (Hurri) tanrıları (dingir MAR.TU *ù* Şu-ba-ri-im)" ifadesi görülür. Amurrular'ın yaşadığı Mari'de de saraydan bir kadın kral Zimri-lim'e yazarken "Senin için Teşup (? ʾIŠKUR) ve Hebat'ın huzurunda dua edeceğim" demektedir²⁰¹.

MÖ 19. ve 18. yüzyıllar boyunca Kuzey Suriye ve Fırat'ın batısında Hurriler Amurrular'la birlikte görülürler. Bu tarih aralığında Asur, Kuzey Suriye ve Anadolu hakkında bilgi veren en ayrıntılı metin topluluğu Kültepe'de bulunmaktadır. Hurrice isimler Kültepe belgelerinde az görülmekte olup, bu dil, Kaneş ve çevresinde yerli halk tarafından konuşulmamıştır. Bununla birlikte, hem Mama kralı Anum-Hirbi'nin mektubu hem de Kt k/k 4 numaralı mektup Fırat'ın batısındaki Hurri varlığına ışık tutmaktadır. Anum-Hirbi ile ilgili olarak Mari'den elde edilen bilgiler de düşünüldüğünde, ismi Hurrice olan bu kralın Mama-Zalwar ve Haşşu'yu da içine alan bir krallığın başında olduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen Kt k/k 4 numaralı mektup ise fazlasıyla Hurri şahıs ve yer adları içermektedir. Kuzey Suriye'de bir yerde yaşadığı düşünülen Unapşe adlı bir kişiden Kaneş kârumunda yaşayan Ehli-addu'ya yollanmıştır. Paleografik özelliklerinin yanı sıra, metinde geçen yer ve kişi adlarından dolayı mektup, Kuzey Suriye'den gönderilmiş olmalıdır. Bu belge ticaretin sadece Asurlu tüccarların tekelinde olmadığını, Anum-Hirbi'nin krallığından gelen kişilerin de bu ticarete katıldıklarını kanıtlamaktadır. Her iki belgede gördüğümüz dilsel veriler, kârumun Ib tabakası esnasında Fırat'ın batısında ve Toroslar'ın güneyinde Hurrilerin yerleştiğini göstermektedir²⁰². Kültepe'de ele geçirilen başka bir mektup ise (Kt 91/k 539) Abduata'dan yine yukarıda adı geçen Unapşe'ye gönderilmiştir. Bu belgenin 29.-31. satırlarına göre Unapşe'ye bir tableti, okuyabilmesi için Hurrice (*şubiriattam* "Subarca") anlayan bir kâtime vermesi gerektiği söylenir²⁰³. Kaneş kârumunun II. tabakasından Hurrice *alahhinnum* ve *şinahilum* gibi yönetimle ilgili ünvanlara bakılacak olursa, Hurriler'in Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da yayılımı belki de ilk başta daha çok idareci zümre ile başlamıştı. Asur kentinen *A-ri/tal*-LUGAL adlı bir eponim de olduğu unutulmamalıdır²⁰⁴. Bahsettiğimiz bu Hurrice ünvanların Kt 87/k

199 Steinkeller 1998, 97.

200 Wilhelm 1989, 15-16.

201 Archi 2013, 2.

202 Wilhelm 2008, 186 vd.; Kt k/k 4 numaralı mektup için bk. Hecker 1992, 45 vd.

203 Veenhof 2008, 13,17.

204 Veenhof 2008, 17-18.

447 numaralı metinde Uşša şehri ile ilişkili olması, belki de bu kentin Hurri kökenli yöneticilerinin olduğunu gösterir. Eğer Uşša, Konya bölgesinde ise, Maraş dolaylarında aranan Mama'dan Konya'ya kadar olan bölgede bir Hurri yayılımının olduğu düşünülebilir; belki de Uşša, Mama'ya daha yakındır²⁰⁵. Bir başka Kültepe metninde (Kt. 92/k 386), Hurriler'le ilişkili tutulan Subartu yer adının geçtiği görülmektedir. Bununla beraber, bu belgeye göre Subartu ülkesinin neresi olabileceği açık değildir. Diğer bazı Kültepe tabletlerinde Subartu kumaşlarının Asur'la ilişkili olmasından dolayı bu bölgenin Asur'a yakın bir yerde olabileceği belirtilmiştir²⁰⁶.

Görünen o ki özellikle koloni çağının geç safhasında Hurriler en azından Çukurova'nın doğu ve güneydoğusunda artık daha belirgin hale gelmiştir. Nitekim MÖ 2. binin ortalarına doğru Fırat Irmağı ile Akdeniz arasındaki Hurri varlığı ilk Hitit metinleri sayesinde daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Eski Hitit Çağı'na tarihli metinler Hurriler'le Hititler arasında yürütülen mücadeleyi açıkça gözler önüne sermektedir.

Bu askeri mücadeleler I. Hattuşili ile birlikte başlamıştır. Onun döneminden günümüze ulaşan ve Hitit-Hurri ilişkileri konusunda bize bilgi veren zengin belge koleksiyonu arasında I. Hattuşili'nin Akadca ve Hititçe yıllıkları, Puhanu Kroniği, Urşu Kuşatması metni ve bir saray kroniği bulunmaktadır. Bu metinlere göre Alalah, Zaruna, Haşšu, Hahhu, Urşu ve Zalpa(r) gibi kentler ele geçirilmiştir. Hitit kralının Hurriler'e karşı savaştığı bu metinlerde kayıtlıdır. Hatta Arzawa seferi esnasında bunu fırsat bilen Hurrili düşman Hatti ülkesine girmiştir. I. Murşili de bu askeri seferlere devam etmiş, Halep'i ele geçirdikten sonra Babil'e kadar uzanmıştır. Telipinu Metni'nde I. Murşili'nin dönüş yolunda Hurriler'le savaştığı anlatılmaktadır²⁰⁷.

Bu coğrafyada mücadele edilen Hurriler, Mitanni Devleti örneğinde olduğu gibi henüz güçlü bir birlik ortaya koyamamışlar, aksine birbirlerinden bağımsız ve hatta I. Hattuşili'den Tunip-Teşşup'a gönderilen Tikunani Mektubu²⁰⁸ da dahil olmak üzere, Eski Hitit dönemi belgelerinden elde edilen kanıtlara göre birbirleri ile çekişmekte olan bir görünüm sergilemektedirler²⁰⁹. En fazla, küçük kralların oluşturduğu zayıf bir koalisyon söz edilebilir ki bu durum Hititler'in onlardan çekinmesini gerektirmemiştir²¹⁰. I. Hattuşili Kuzey Suriye'de, Eski Babil dünyasının bu önde gelen kentlerini kuşatmakla kalmamış, Yukarı Dicle havzasında olduğu düşünülen Tikunani kentine kadar egemenliğini hissettirmek istemiş ya da Hahhu'yu ele geçirmek için irtibat kurmuştur²¹¹. Tikunani kentinden²¹² elde edilen belgeler Tunip-Teşşup (Tuniya)

205 Erol 2016, 229.

206 Erol 2012, 7.

207 I. Hattuşili ve I. Murşili dönemlerinde Hurriler için bk. Wilhelm 1989, 20-23; Bryce 2005, 70-80, 97-100; Yiğit 2005, 56 vd.; De Martino 2006, 177-180; Collins 2007, 37-40; Klinger 2014, 77-85.

208 Salvini 1996, 107-116; Hoffner 2009, 75-80.

209 De Martino 2014, 64 vd.

210 De Martino 2006, 178.

211 Miller 2001, 424-426.

212 Bu kentin Dicle'nin üst mecralarında Bismil-Ergani-Siverek üçgeninde ve Karacadağ'ın kuzeyinde

adlı bir kralın başında olduğu bir Hurri krallığını ortaya çıkarmıştır. Bu kralın hem adı hem de arşivinden gelen tabletlerden birisi Hurrice'dir. Belgelerden biri olan *Hapiru* Prizması'nda geçen 400'ün üstündeki şahıs adının çoğu Hurrice'dir²¹³ ve yine Tikunani kökenli arpa hisseleri ile ilgili bir metinde geçen isimlerle büyük bir benzerlik taşımaktadır²¹⁴. Bunlara ek olarak askeri bir seferi anlatan ve Hititler'le Hurriler arasındaki çatışmalardan söz eden KBo 3.60'ta verilen yer adları ışığında I. Hattuşili'nin askeri etkinliklerini Yukarı Habur'un kuzeyinde Mardin ili sınırları içinde ve Dicle'ye kadar olan bölgede (Mardin Eşiği-Karacadağ ile Dicle Vadisi arasında) sürdürdüğü düşünülmektedir. Bahsi geçen coğrafya Tikunani'nin bulunduğu düşünülen yöreye çok yakındır. Bu belgede geçen Surra kenti askerlerinin lideri Kaniu'nun, Hurrice bir isim taşıdığı hatırlatılmalıdır²¹⁵. 1980li yıllarda Boğazköy'de bulunan Hurrice-Hititçe kaleme alınmış olan edebi bir metin (Serbest Bırakma Şarkısı) muhtemelen I. Hattuşili döneminde Ebla'nın yıkımını anlatmaktadır. Belge, hem Hurrice isimler taşıyan Ebla krallarının görülmesi, hem de biri Hurrice olmak üzere çift dille yazıldığı için, Orta Tunç Çağı'nda Suriye'de Hurri varlığının bir kanıtı olarak değerlendirilmiştir²¹⁶. Fırat'ın batısındaki Lidar Höyük'ten elde edilen Eski Babil Dönemi sonuna tarihli (I. Hattuşili ya da I. Murşili) bir Akadca tablet parçası da yöredeki Hurri varlığına ilişkin az da olsa dilsel kanıtlar vermektedir²¹⁷. Eski Hitit Dönemi çivi yazılı belgeleri Hitit Devleti'nin kuruluş aşamasında Güneydoğu Anadolu'da bir Hurri varlığını doğrulamaktadır. Salat Tepe de sözünü ettiğimiz bu coğrafyada yer almakta olup Tikunani'nin tahmin edilen yerine yakındır. Bu noktada G. Buccellati ve M. K. Buccellati'nin görüşleri tekrar hatırlanmalıdır. Adı geçen yazarlar, Hurriler'in, Urkeş'in kuzeyindeki yaylalarda Mardin Eşiği'nin güney bölümünde geç prehistorik dönemden beri (MÖ 5. binden) bulduklarını ifade etmektedirler²¹⁸. Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye'deki Hurri varlığı, Hitit İmparatorluk Dönemi belgelerinde de görülmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmanın konusu Tunç Çağları boyunca (Erken Tunç Çağı IV – Geç Tunç Çağı I) höyükte görülen ritüel içerikli arkeolojik bulguların Hitit-Hurri metinleri ile karşılaştırılması olmuştur. Yapı ve büyü ritüellerine baktığımızda temel taşlarının altındaki adaklar ve çukurlarda sunulan kurbanların ne kadar çeşitli olabileceği görülmektedir. Bu adakların bazıları taş ve metal gibi dayanıklı malzemelerden yapıldığı için kazılarda ortaya çıkarılması mümkündür; hayvan kemikleri de bunlar arasındadır. Ancak hem çukurlara hem de temellerin altına günümüze ulaşması pek mümkün görünmeyen kuru ve yaş yiceklerin de bırakıldığı görülmektedir. Burada dikkatimizi çeken ilk konu Hitit belgelerinin çoğunun Salat Tepe'de Tunç Çağı yerleşiminin sona

---

olabileceği ifade edilmiştir: Miller 2001, 410 vd.

213 Salvini 1996, 9, 17 vd.

214 Akdoğan – Wilhelm 2012, 1 vd.

215 De Martino 2002, 77 vd.

216 De Martino 2007, 179-180.

217 Müller 2008, 312-317.

218 Buccellati – Buccellati 2007, 150.

ermesinden sonra ortaya çıkmasıdır. Bununla beraber zengin bir içeriğe sahip çok miktarda ritüel içerikli Hitit metni, arkeolojik belgelerle karşılaştırma için bir hayli elverişlidir.

Salat Tepe ritüellerinin gerçekleştirilmesinde herhalde başlıca sebep insanların yeni inşa ettikleri yapılarının sağlam olması yönündeki istekleri, deprem ve yangınla zarar gören binalarının tekrar aynı akibete uğramasından duydukları korkudur. Salat Tepe’de 6. 4. 5. ve 2. tabaka yapılarında depremin izleri saptanmıştır. Yan yatmış kerpiç duvarlar, çatlamış ve ezilmiş kerpiçler depremin kanıtlarıdır. Meydana gelen yangınlar da insanlara zarar vermiştir. Orta Tunç Çağı’na ait şiddetli yangın geçirmiş bir yapıda tabanda sırt üstü yatan bir iskelet açığa çıkarılmıştır²¹⁹. Tavanın çökmesiyle başından yaralanan bu erişkin erkek, iki yana açılmış kolları ve bükülmüş ellerine bakılacak olursa, göçükten kurtulmaya çalışmıştır. Bu türlü felaketler sonrasında hayatta kalan insanların, yeni konutlarını yaparken, onun daha dayanıklı olması yolunda bir çaba göstermeleri olağandır. Bu çaba aynı zamanda ritüel anlamdadır da. Salat Tepe 6. tabaka yapısının üzerine inşa edilen 5. tabaka duvarlarının altındaki çukurlarda yavru domuz kemikleri ve başka hayvanlara ait parçalar açığa çıkarılmıştır. Orta Tunç Çağı’nın geç evresine ait olmak üzere, içinde yavru domuz ve bir figürin bulunan ve deprem enkazı üzerine ters kapatılan bir kap bulunmuştur. Sunulan bu kurbanlar yeni bir başlangıç yapan insanların, geçmişte yaşadıkları acının tekrarlanmaması yönünde taleplerini dile getiren ritüel etkinliklerdir. Böylece Salat Tepe sâkinleri yaşadıkları yerin üzerine çöktüğünü düşündükleri belâları uzaklaştırmayı hedeflemişlerdir.

Bu hedefi gerçekleştirilmeyi düşünen Salat Tepeliler temel ritüelleri, bina işlevini dönüştürme ve yapı kapatma ritüellerini uygulamışlardır (fig. 11)²²⁰. Ya deprem ve yangınla zarar gören binalarını kapatmışlar, ya binalarını dönüştürmüşler ya da yenisini inşa ederken temellerin altında kurbanlar sunmuşlardır. 6. tabakadaki tek ritüel türü, bir kapının eşiğine bir hayvan kurbanı bırakılarak kapatılmasıdır (fig. 12). 5. tabakada temeller altına ritüel nesnelere bırakılmış, temeller altına kazılan çukurlara da hayvan kurban edilmiştir. Bundaki amaç, önceki binada olduğu farz edilen ritüel kirliliği ortadan kaldırmak olmalıdır. 4. tabaka, ritüel türleri ve malzemesi açısından zenginlik göstermektedir. Bahsi geçen üç ritüel türü de bu tabakada görülmektedir ve bunlar hem hayvan kurbanı hem de diğer malzemeler ile yapılmıştır. 3. tabakada sadece yapı kapatma ritüeli belirlenmiş, bir domuz ritonu ve pişmiş toprak figürinler ele geçmiştir. 2. tabakada amaç yine depremin zararını ortadan kaldırmak olmalıdır. Hayvan kemikleri, ritüel nesnelere ile birlikte moloza kazılan çukurlara konmuştur.

Salat Tepe ritüelleri, kansız kurban malzemesinin çeşitliliği ile de dikkati çekmektedir. Burada gördüğümüz ritüel malzemeleri kil, taş ve metalden oluşmaktadır. Figürinler insan ve hayvan biçimlidir. Domuz, kuş ve boğa figürinlerine, bir toynaklı hayvan bacağına rastlanmıştır. Kilden yapılmış nesnelere arasında küçük kaplar, çeşitli biçimlerde sunaklar, bir levha, araba modeli, tekerleklerinin takılması için aks yuvaları olan boğa figürini ve domuz biçimli bir riton bulunmaktadır. Taş nesnelere

219 Ökse 2012d, 56; Ökse 2013, 85.

220 Ökse 2015b, 124-126.

ise idoller, minyatür bir balta ve kireçtaşı bir boğa başından ibarettir. Kanlı ve kansız kurban örnekleri Salat Tepe’de temeller altındaki çukurlarda, temele dik yerleştirilmiş bir kâsenin içinde, temellerin altında, temellerde, duvarlar boyunca sıralanmış çukurlarda, dolgulara ve moloza kazılan çukurlarda, eşiklerde, moloz üzerine ters çevrilmiş bir kâsede ve temel taşları arasına yerleştirilen bir kâsenin içinde bulunmuştur.

MÖ 3. binin son iki yüz yılı ve MÖ 2. binin ilk yarısı boyunca izlerine rastladığımız bu ritüel etkinlikler, Hitit metinleri ile karşılaştırıldı. Salat Tepe’de gördüğümüz çukurlarda hayvan kurbanının yazılı kanıtları Hititler’e ait yapı ritüellerinde, arınma ve tanrıları çekme ayinlerinde aranmaya çalışıldı. Bütün bu ayinlerde hem arkeolojik olarak hem de yazılı olarak karşımıza çıkan belli başlı konulardan birisi, çukurlara yapılan hayvan kurbanı olmuştur. Salat Tepe’deki kurban çukurlarını genellikle sığ çukurlar olarak değerlendirmek mümkündür. Bunlar temellerin altına, duvarlar boyunca, binaların yıkıntılarında ve dolgulara kazılmıştır. Zaman zaman üzerleri kalın bir balçık tabakası ile kapatılmıştır. Kurbanlarsa sadece çukurlar içerisinde değil kapı eşiklerinde, temellerde, temeller arasına ve moloza konan kâseler içerisinde bulunmuştur.

Kurban hayvanları yavru köpek, yavru domuz, kuzu, genç geyik ve sığırdır. Hayvan kemiklerinin bazen parçası, bazen tamamı kullanılmıştır. Ritüellerde yavru hayvanların daha sık tercih edildikleri anlaşılmaktadır ve bu durum kurban uygulamalarını, Hurri dünyası ile ilişkili tutmamızı sağlayabilecek başlıca etken gibi durmaktadır. Hurri ritüellerinde de benzer bir uygulama söz konusudur ve genç hayvanların kurban edilmesi fikrinin Hititler’e aktarılmasında Hurriler’in aracı olduğu düşünülmektedir. Yavru domuzların kurban olarak sunulma biçimini de yine Hurri dünyasının bir etkisi olarak değerlendirmek mümkündür. İçinde yavru bir domuzun bulunduğu bir kabı ters çevirerek ya da tabanı üzerinde yerleştirmek, son derece dikkat çekicidir. Aynı uygulama Yazılıkaya D kaya yarığında da görülmektedir²²¹.

Yazılıkaya’da Hurri tanrılarının tasvir edilmiş olduğunu bu noktada tekrar hatırlamak gereklidir. Ritüellerde Hurriler’e ait olarak değerlendirdiğimiz başka bir uygulama, çoğunlukla kuşların, zaman zaman da koyun ve keçilerin yakılmasıdır. Salat Tepe’de kuş yakmaya dair örnekler olmasa da hayvan yakmaya ilişkin izler tespit edilmiştir. Bu izler Erken Tunç Çağı’nın son aşamalarına aittir. MÖ 2. bine ait Boğazköy ve Ortaköy’ün Kizzuwatna kökenli metinleri ile Emar ritüellerinde ve Alalah’ta yakma kurbanı, Hurrice bir terim olan *ambašši* ile ifade edilir. Buna karşın, yakma kurbanı başka dillerde de görülmektedir. Hayvanları yakarak kurban etme uygulamasının Güneydoğu Anadolu ile Levant arasında Hurriler’den önce var olduğu düşünülse²²² de Eski Babil Çağı’na ait bir Alalah metninin gösterdiği gibi Hurriler tarafından nesilden nesile aktarılan yakma kurban geleneği Kuzey Suriye kültür bölgesinin bir ürünü gibi durmaktadır²²³. Bununla birlikte, Yukarı Dicle Havzası’nda Salat Tepe’de yakma kurbanının görülmesi, bu uygulamanın daha geniş bir coğrafyada geçerli olduğunun bir kanıtıdır. Bu bulgunun MÖ 3. binin sonuna tarihlenen bir tabakada belirlenmesi, bu

221 Burada bir kâse, yere çivilerle sabitlenen bir domuz yavrusunun üzerine ters çevrilmiştir.

222 Miller 2004, 466-468.

223 Janowski – Wilhelm 1993, 152.

konudaki erken tarihli örneği oluşturmaktadır.

Bu ritüellerin Hurriler'le ilişkili tutulup tutulamayacağını anlamak için, onların Önasya ve Salat Tepe çevresinde izleri de sürülmüştür. Hurriler yazılı belgelerde ilk kez Akad kralı Naramsin döneminde ortaya çıktıklarına göre, eğer çok daha önce Kuzey Mezopotamya'ya gerçekleşmiş bir göç söz konusu değilse, o halde en azından Naramsin'den kısa bir süre önce bu çevreye gelmiş olmaları gerekir. Sargon öncesi metinlerde Hurrice'ye ilişkin bir iz olmamakla birlikte, bazı dilbilimsel kanıtlardan hareketle, onların Önasya'daki daha eski varlıklarından söz edilmektedir²²⁴. Tell Mozan'da arkeolojik verilerdeki süreklilik de bunu desteklemektedir. Hurriler'in Akadlı Sargon'un torunu Naramsin dönemi belgelerinde görülmeye başlamaları, bizim konumuz açısından önemlidir. Salat Tepe, Erken Tunç Çağı II'den sonra terk edilmiş ve Erken Tunç IV'te tekrar iskân edilmiştir (MÖ 2400). Bu tarih, Hurriler'in yazılı belgelerde ortaya çıkmasından hemen öncesine aittir. Salat Tepe'yi tekrar iskân edenler kimlerdir? Burası coğrafi açıdan Tell Mozan gibi Hurriler'in görüldükleri merkezlere yakındır. Hitit metinlerine göre, Tunç Çağı'nın ilerleyen dönemlerinde Fırat ve Dicle arasındaki Hurri varlığı kanıtlandığından, Salat Tepe'de de Hurriler'in yaşamış olması mümkündür.

Salat Tepe'nin ritüel içerikli arkeolojik buluntuları aşağı yukarı MÖ 2400'ten MÖ1400'e kadar olan zaman dilimine tarihlenmekte olup, bu tarih aralığı Erken Tunç Çağı IV'ten Geç Tunç Çağı I'e kadar olan yaklaşık 1000 yıllık süreyi kapsamaktadır. Burada yürütülen kazılar, Hitit çiviyazılı metinleri ile karşılaştırmaya imkân verecek ritüel içerikli arkeolojik veriler ortaya koymuştur. Karşılaştırma yapılmasına olanak sağlayan metinler büyü ve yarı ritüelleri olmuştur.

Hitit-Hurri ritüellerinde görülen bazı özelliklerin Salat Tepe'deki arkeolojik karşılıkları şu şekilde sıralanabilir:

Hem hayvanların hem de ritüel nesnelerin bırakıldığı kurban çukurları, temellerin altında kurbanlar, kapıda hayvan kurbanı, yakma kurban, hayvanların kesilerek ya da bütün bir halde kurban edilmesi, yavru hayvanların tercih edilmesi, domuz-köpek-kuzu ve büyük baş hayvanların kurban olarak sunulması, minyatür sunaklar, çeşitli kaplar, domuz biçimli figürinler, boğa biçimli figürinler, insan biçimli heykelcikler, ritüel nesnelerin kırılarak kullanılması, dipleri üzerine yerleştirilmiş kâseler.

Bahsedilen bu benzerlikler, Hitit dünyasında özellikle Hurri-Kizzuwatna kökenli metinlerde görülmektedir. Bunun yanı sıra Güneydoğu Anadolu'da Hurriler'in varlığı da Hitit metinleri aracılığı ile saptanabilmektedir. Bu nedenle Salat Tepe'de görülen ritüel izleri, Hurriler'e ait ritüel uygulamaların birer kanıtı sayılabilir.

Salat Tepe kazıları sadece Yukarı Dicle Havzası'nın kültür tarihinin aydınlatılmasına değil, Hitit-Hurri araştırmalarına da katkı sağlamıştır. Burada görülen ritüelle ilişkili arkeolojik bulgular Hitit-Hurri metinleri ile benzerlik taşırlar. Söz konusu bulgular kronolojik açıdan, Geç Tunç Çağı'nda Ortaköy ve Boğazköy'de görülen ve Hurriler'le ilişkili tutulan kimi ritüel uygulamaların öncüsü niteliğindedir. Olasılıkla

224 Wilhelm 1989, 8-9; Wilhelm 2008, 181.

bir Hurri yerleşimi olan Salat Tepe, bazı ritüel uygulamaların Hitit-Luvi dünyasına aktarılmasında aracı rol oynamış görünmektedir.

Bibliyografya ve Kısaltmalar

- Ahmed 2012 Ahmed, K. M., *The Beginnings of Ancient Kurdistan (c. 2500-1500 BC) A Historical and Cultural Synthesis*, Leiden.
- Akdoğan – Wilhelm 2002 Akdoğan, R. – G. Wilhelm, “Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi’nde Bulunan Hititçe ve Hurrice Yazılmış 4 Çivi Yazılı Tablet”, *AMM 2001 Yıllığı*, 238-256.
- Akdoğan – Wilhelm 2012 Akdoğan, R. – G. Wilhelm, “Tigunānu’dan (?) Arpa Hisseleri Hakkında Bir Tablet”, *Belleten LXXVI/275*, 1-10.
- Alp 1989 Alp, S., *Beiträge zur Erforschung des hethitischen Tempels. Kultanlagen im Lichte der Keilschrifttexte. Neue Deutungen*, Ankara.
- Archi 2013 Archi, A., “The West Hurrian Pantheon and Its Background”, *Beyond Hatti – A Tribute to Gary Beckman* (ed. B. J. Collins – P. Michalowski), Atlanta, 1-21.
- Ardzinba 2010 Ardzinba, V., *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri* (çev. Orhan Uravelli), Ankara.
- Bawanypeck 2005 Bawanypeck, D., *Die Rituale der Auguren*, Heidelberg.
- Beckman 2010 Beckman, G., “Temple Building among the Hittites”, *From the Foundations to the Crenellations – Essays on Temple Building in the Ancient Near East and Hebrew Bible* (ed. M. J. Boda – J. Novotny), Münster, 71-89.
- Beckman 2011 Beckman, G., “Blood in Hittite Ritual”, *JCS* 63, 95-102.
- Boysan-Dietrich 1987 Boysan-Dietrich, N., *Das hethitische Lehmhaus aus der Sicht der Keilschriftquellen*, TH 12, Heidelberg.
- Bryce 2005 Bryce, T., *The Kingdom of the Hittites*, Oxford.
- Buccellati 2013 Buccellati, G. “When Were the Hurrians Hurrian? The Persistence of Ethnicity in Urkesh”, *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.* (ed. A. Joan – S. B. Graff – Y. Rasic), New York, 84-95.
- Buccellati – Buccellati 1997 Buccellati, G. – M. K. Buccellati, “Urkesh. The First Hurrian Capital”, *Biblical Archaeologist* 60/2, 77-96.
- Buccellati – Buccellati 2007 Buccellati, G. – M. K. Buccellati, “Urkesh and the Question of the Hurrian Homeland”, *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences* 175/2, 141-150.

- Christiansen 2006 Christiansen, B., Die Ritualtradition der Ambazzi. Eine philologische Bearbeitung und entstehungsgeschichtliche Analyse der Ritualtexte CTH 391, CTH 429 und CTH 463, (StBoT 48), Wiesbaden.
- Collins 1989 Collins, B. J., The Representation of Wild Animals in Hittite Text, Ann Arbor.
- Collins 1990 Collins, B. J., “The Puppy in Hittite Ritual”, JCS 42, 211-226.
- Collins 1992 Collins, B. J., “The Puppy in Hittite Ritual”, The Oriental Institute News & Notes No. 136, Winter, 1-6.
- Collins 1997 B. J. Collins, “Hittite Canonical Compositions - Incantations: Purifying a House: A Ritual for the Infernal Deities”, The Context of Scripture, Vol. I, Canonical Compositions from the Biblical World (ed. W. W. Hallo), Leiden - New York - Köln, 168-171.
- Collins 2001 Collins, B. J., “Ritual Meals in the Hittite Cult”, Ancient Magic and Ritual Power (ed. P. Mirecki – M. Meyer), RGRW 129, Leiden - New York – Köln, 77-92.
- Collins 2002a Collins, B. J., “Necromancy, Fertility and the Dark Earth: The Use of Ritual Pits in Hittite Cult”, Magic and Ritual in the Ancient World (ed. P. Mirecki – M. Meyer), Leiden-Boston-Köln, 224-241.
- Collins 2002b Collins, B. J., “Animals in Hittite Literature”, A History of the Animal World in the Ancient Near East (ed. B. J. Collins), HdO I/64, Leiden - Boston - Köln, 237-250.
- Collins 2002c Collins, B. J., “Animals in the Religions of Ancient Anatolia”, A History of the Animal World in the Ancient Near East (ed. B. J. Collins), HdO I/64, Leiden - Boston - Köln, 309-334.
- Collins 2004 Collins, B. J., “A Channel to the Underworld in Syria”, Near Eastern Archaeology 67/1, 54-56.
- Collins 2006 Collins, B. J., “Pigs at the Gate: Hittite Pig Sacrifice in Its Eastern Mediterranean Context”, Journal of Ancient Near Eastern Religions 6, 155-188.
- Collins 2007 Collins, B. J., The Hittites and Their World, Atlanta.
- Darga 1985 Darga, M., Hitit Mimarlığı, I - Yapı Sanatı: Arkeolojik ve Filolojik Veriler, İstanbul.
- Duru 1986 Duru, R., “Tarihöncesi Çağlarına Ait Bir Dini Tören”, Anadolu Araştırmaları 10, 169-176.
- Duymuş Florioti 2014 Duymuş Florioti, H. Hande, “Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği”, Tarih Araştırmaları Dergisi 33/55, 45-70.
- Erbaşı 2008 Erbaşı, F. S., “Hititlerde Yer Altı Dünyası”, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 9/1, 231-247.
- Erbaşı 2013 Erbaşı, F. S., Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü: Cenaze/Diğer Ritüeller, İstanbul.
- Erginer 1997 Erginer, G., Kurban. Kurbanın Kökenleri ve Anadolu’da Kanlı Kurban Ritüelleri, İstanbul.
- Erol 2012 Erol, H., “Bir Kültepe Metnine Göre Eski Asur Devrinde Subartu

- Bölgesi”, AÜDTCFD 52/2, 1-10.
- Erol 2016 Erol, H., “İna aban Ušša ve İna aban Karahna”, Editörler: Sedat ERKUT / Özlem SİR GAVAZ ANTAHŞUMSAR “ÇİĞDEM” Studies in Honour of Ahmet Ünal / Ahmet Ünal Armağanı, Ankara, 225-234.
- Feder 2011 Feder, Y., Blood Expiation in Hittite and Biblical Ritual. Origins, Context, and Meaning, Atlanta.
- Gabriel-Leroux – Contenau 1966 Gabriel-Leroux, J. – G. Contenau, Eski Akdeniz ve Yakın-Doğu Uygarlıkları (çev. N. Önal), İstanbul
- Gurney 2001 Gurney, O. R., Hititler, Ankara.
- Haas 1970 Haas, V., Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur hethitischen Religionsgeschichte, Studia Pohl 4, Roma 1970.
- Haas 1987-1990 Haas, V., “Magie und Zauberei”, RIA 7, 234-255.
- Haas 1988 Haas, V., “Magie in hethitischen Gärten”, Documentum Asiae minoris antiquae. Festschrift für Heinrich Otten zum 75. Geburtstag (ed. E. Neu – C. Rüster), Wiesbaden, 121-142.
- Haas 1993 Haas, V., “Ein hurritischer Blutritus und die Deponierung der Ritualrückstände nach hethitischen Quellen”, Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament im 2. und 1. Jahrtausend. Akten des Internationalen Symposium, Hamburg 17.-21. März 1990 (ed. B. Janowski – K. Knoch – G. Wilhelm), OBO 129, Freiburg - Göttingen, 67-86.
- Haas 1994 Haas, V., Geschichte der hethitischen Religion, HdO 15, Leiden-New York-Köln.
- Haas 1998 Haas, V., Die hurritischen Ritualtermini in hethitischem Kontext, ChS 1/9, Roma.
- Haas 2003 Haas, V., Materia Magica et Medica Hethitica. Ein Beitrag zur Heilkunde im Alten Orient, Berlin-New York.
- Haas – Wilhelm 1974 Haas, V. – G. Wilhelm, Hurritische und luwische Riten aus Kizzuwatna, Hurritologische Studien I, AOAT 3, Kevelaer/Neukirchen-Vluyn.
- Hamblin 2006 Hamblin, W. J., Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC: Holy Warriors at the Dawn of History, London.
- Hauptmann 1975 Hauptmann, H., “Die Felspalte D”, Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya, Berlin, 62-75.
- Hecker 1992 Hecker, K., “Hitit Çivi Yazısının Kökeni Hakkında”, Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri, Çorum, 43-52.
- Heidel 2000 Heidel, A., Enûma Eliş: Babil Yararılış Destanı (çev. İ. Birkan), Ankara.
- Herre – Röhrs 1968 Herre, W. – M. Röhrs, “Die Tierreste aus den Hethitergräbern von Osmanakayası (Nach den Grabungen des Jahres 1952)”, Boğazköy-Hattuša 2 Die hethitischen Grabfunde von Osmanakayası, WVDOG 71, Berlin, 60-80.
- Hoffner 1967 Hoffner, H. A., “Second Millennium Antecedents to the Hebrew ‘ÖB”,

- JBL 86, 385-401.
- Hoffner 1998 Hoffner, H. A., "Hurrian Civilization from a Hittite Perspective", *Urkesh and the Hurrians, Studies in Honor of Lloyd Cotsen* (ed. G. Buccellatti – M. K. Buccellatti), Malibu, 167-200.
- Hoffner 2009 Hoffner, H. A., *Letters from the Hittite Kingdom*, Atlanta.
- Hutter 2010 Hutter, M., "Luvi Dininin Nitelikleri", *Luviler. Anadolu'nun Gizemli Uygarlığı* (ed. H. C. Melchert), İstanbul, 193-244.
- Janowski – Wilhelm 1993
Janowski, A. – G. Wilhelm, "Der Bock, der die Sünden hinaus-trägt. Zur religionsgeschichte des Azazel-Ritus Lev. 16,10.21f.", *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament im 2. und 1. Jahrtausend. Akten des Internationalen Symposium* (ed. B. Janowski – K. Knoch – G. Wilhelm), Hamburg 17.-21. März 1990, OBO 129, Freiburg - Göttingen, 109-169.
- Kelly-Buccellati 2002 Kelly-Buccellati, M., "Ein hurritischer Gang in die Unterwelt", *MDOG* 134, 131-148.
- Klinger 2014 Klinger, J., "The Imperial Space – The Early Hittite Kingdom", *Constituent, Confederate, and Conquered Space in Upper Mesopotamia. The Emergence of the Mittani State* (ed. E. Cancik-Kirschbaum – N. Brisch – J. Eidem), Berlin-Boston, 75-90.
- Laneri 2011 Laneri, N., "Connecting Fragments: a Sensorial Approach to the Materialization of Religious Beliefs in Rural Mesopotamia at the Beginning of the Second Millennium BC", *Cambridge Archaeological Journal* 21/1, 77-94.
- Laneri v.d. 2008 Laneri, N. – M. Schwartz – J. Ur – S. Valentini – A. D'Agostino – R. Berthon – M. H. Halde, "The Hirbemerdon Tepe Archaeological Project 2006-2007. A Preliminary Report on the Middle Bronze Age 'architectural complex' and the Survey of the Site Catchment Area", *Anatolica* XXXIV, 177-240.
- Laneri v.d. 2015 Laneri, N. – M. Schwartz – J. Ur – A. D'Agostino – R. Berthon – M. M. Hald – A. Marsh, "Ritual and Identity in Rural Mesopotamia: Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris River Valley in the Middle Bronze Age", *American Journal of Archaeology* 119/4, 533-564.
- Macqueen 2001 Macqueen, J. G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu* (çev. Esra Davutoğlu), Ankara.
- Maiocchi 2011 Maiocchi, M., "A Hurrian Administrative Tablet from Third Millennium Urkesh", *ZA* 101, 191-203.
- de Martino 2002 de Martino, S., "The Military Exploits of the Hittite King Hattušili I in Lands Situated between the Upper Euphrates and the Upper Tigris", *Silva Anatolica. Anatolian Studies Presented to Maciej Popko on the Occasion of His 65th Birthday* (ed. P. Taracha), Warsaw, 77-85.
- de Martino 2006 de Martino, S., "Ittiti e Hurriti", *Storia d'Europa e del Mediterraneo - Il Mondo antico, I. La preistoria dell'uomo. L'oriente mediterraneo, Vol. II. Le civiltà dell'Oriente mediterraneo* (ed. S. De Martino), Roma, 167-

- 226 (cap. IV).
- de Martino 2014 de Martino, S., "The Mittani State: The Formation of the Kingdom of Mittani", *Constituent, Confederate, and Conquered Space in Upper Mesopotamia. The Emergence of the Mittani State* (ed. E. Cancik-Kirschbaum – N. Brisch – J. Eidem), Berlin-Boston, 61-74.
- Miller 2001 Miller, J., "Hattušili I's Expansion into Northern Syria in Light of the Tikunani Letter", *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999* (ed. G. Wilhelm), StBoT 45, Wiesbaden, 410-429.
- Miller 2004 Miller, J., *Studies in the Origins, Development and Interpretation of the Kizzuwatna Rituals*, StBoT 46, Wiesbaden.
- Mouton 2004 Mouton, A., "Le rituel de Walkui (KBo 32.176): quelques réflexions sur la déesse de la nuit et l'image du porc dans le monde hittite", *ZA* 94, 85-105.
- Mouton 2005 Mouton, A., "Walkui's Ritual (KBo 32.176)", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (ed. A. Süel), Ankara, 541-554.
- Mouton 2006 Mouton, A., "Le porc dans les textes religieux hittites", *De la domestication au tabou. Le cas des suidés au Proche-Orient ancien* (ed. B. Lion – C. Michel), Paris, 255-265.
- Müller 2008 Müller, G. G. W., "Eine Tontafel vom Lidar Höyük", *AoF* 35, 312-317.
- Naumann 1998 Naumann, R., *Eski Anadolu Mimarlığı*, Ankara.
- Neve 1993 Neve, P., *Hattuša - Stadt der Götter und Tempel. Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter*, Mainz.
- Onar – Belli 2004 Onar, V. – O. Belli, "Geçmişten Günümüze Anadolu Köpekleri", *Bilim ve Gelecek* 4, Haziran, 75-77.
- Otten 1961 Otten, H., "Eine Beschwörung der Unterirdischen aus Boğazköy", *ZA* 54, 114-157.
- Ökse 2002 Ökse, A. T., "Gre Virike: Fırat Kenarında Bir M.Ö. 3. Bin Kutsal Alanı", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 19/2, 53-74.
- Ökse 2005a Ökse, A. T., "Salat Tepe Kazısı 2005 Yılı Sonuçları: Stratigrafi ve Anıtsal Orta Tunç Çağı Yapısı", *İdol. Arkeoloji ve Arkeologlar Derneği Dergisi* 27, 5-9.
- Ökse 2005b Ökse, A. T., "Gre Virike: a ritual centre for Early Bronze Age rural communities on the Middle Euphrates", <http://antiquity.ac.uk/projgall/okse306/>, *Antiquity* 79/306, December.
- Ökse 2012a Ökse, A. T., "Salat Tepe Stratigrafisi Işığında Yukarı Dicle Havzası Kronolojisi", *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* 17, 1-29.
- Ökse 2012b Ökse, A. T., "İlisu Barajı Etki Alanında Kalan Salat Tepe Kazıları Işığında Yukarı Dicle Havzası'nın Orta Tunç Çağı", *Colloquium Anatolicum* XI, 1-24.
- Ökse 2012c Ökse, A. T., "Building rituals from the Middle Bronze Age in the Upper Tigris region: new evidence from Salat Tepe, south-eastern Turkey", *Antiquity* 86/332, available at: <http://antiquity.ac.uk/projgall/okse332/>,

- 14.11.2015.
- Ökse 2012d Ökse, A. T., “Salat Tepe Orta Tunç Çağı Mezarları”, TÜBA-AR 15, 47-68.
- Ökse 2013 Ökse, A. T., “Salat Tepe/Diyarbakır. Depremle Kapanan Çağ”, ArkeoAtlas 8, 80-89.
- Ökse 2014 Ökse, A. T., “Salat Tepe’de Akkad Dönemi’ne Ait Bir Kırsal Tapınak”, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü-Haberler 37, 43-45.
- Ökse 2015a Ökse, A. T., “Staudammprojekte und Archäologie: Rettungsgrabungen in der südöstlichen Türkei / Baraj Projeleri ve Arkeoloji: Türkiye’nin Güneydoğusunda Kurtarma Kazıları”, Herausgeber / Editör: Ünsal Yalçın and Hans-Dieter Bienert, Anatolien - Brücke Der Kulturen: Aktuelle Forschungen Und Perspektiven in Den Deutsch-Türkischen Altertumswissenschaften; Tagungsband Des Internationalen Symposiums "Anatolien - Brücke Der Kulturen" in Bonn Vom 7. Bis 9. Juli 2014 = Kùltürlerin Köprüsü Anadolu: Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar Ve Yeni Bakış Açılıarı; 7-9 Temmuz 2014’te Bonn’da Yapılan "Kùltürlerin Köprüsü Anadolu" Konulu Uluslararası Sempozyum Kitabı, Bochum, Bonn, 111-129.
- Ökse 2015b Ökse, A. T., “Building Rituals Attested at the Bronze Age Settlement of Salat Tepe, demonstrating Luvian, Hurrian and Hittite Rituals in the Upper Tigris Region”, Sacred Landscapes of the Hittites and Luwians. Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi. Florence, February 6th-8th (ed. A. D’Agostino – V. Orsi – G. Torri), Studia Asiana 9, Firenze, 123-136.
- Ökse 2017 Ökse, A. T., “Yukarı Dicle Havzasında Akkad Dönemine Tarihlenen Bir Yapı: Salat Tepe IIA:6”, Olba XXV, 17-47.
- Ökse – Görmüş 2014 Ökse, A. T. – A. Görmüş, “Salat Tepe Kazısı”, Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü Kazı ve Araştırmaları (ed. A. Özfırat – N. Coşkun), Antakya, 93-105.
- Ökse – Görmüş – Bozkurt 2015 Ökse, A. T. – A. Görmüş – T. Bozkurt, “Remnants of Incantation Rituals from the Middle Bronze Age Settlement at Salat Tepe: an Ethnoarchaeological Approach”, SOMA 2011: Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3-5 March 2011. Volume I, Oxford, 51-58.
- Örnek 2014 Örnek, S. V., 100 Soruda İlkelerde Din, Büyü, Sanat, Efsane, Ankara.
- Özdoğan – Karul – Özdoğan 2011 Özdoğan, M. – N. Karul – E. Özdoğan, “2002 Yılı Mezraa-Teleilat Kazıları”, Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları 1. Cilt (ed. N. Tuna – O. Donan), Ankara, 35-96.
- Özgüç 1948 Özgüç, T., Öntarihte Anadolu’da Ölü Gömme Adetleri, Ankara.
- Popkin 2013 Popkin, P. R. W., “Hittite animal sacrifice. Integrating zooarchaeology and textual analysis”, Bones, Behaviour and Belief: The

- Zooarchaeological Evidence As a Source for Ritual Practice in Ancient Greece and Beyond (ed. J. Wallensten – G. Ekroth), Stocholm, 101-114.
- Reyhan 2002 Reyhan, E., Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna'lı Kadın Maštigga'ya Ait Ritüel Metinler, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Reyhan 2010 Reyhan, E., "Ortaköy/Şapinuva'dan Kizzuwatna Kökenli Ritüellerde Geçen Bazı "Kurban Terimleri"", VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri. Çorum 25-31 Ağustos 2008 II. Cilt (ed. A. Süel), Ankara, 637-650.
- Reyhan 2016 Reyhan, E., "Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli Tanrıları Çağırma Ritüelleri", TAD 35/60, 1-38.
- Salvini 1996 Salvini, M., The Habiru Prism of King Tunip-Teššup of Tikunani, DocAs 3, Roma.
- Salvini 1998 Salvini, M., "The Earliest Evidence of the Hurrians Before the Formation of the Reign of Mittani", Urkesh and the Hurrians, Studies in Honor of Lloyd Cotsen (ed. G. Buccellati – M. K. Buccellatti), Malibu, 99-115.
- Schwemer 1995 Schwemer, D., "Das alttestamentliche Doppelritual 'lwt wšlmnym im Horizont der hurritischen Opfertermini ambašši und keldi", Porada Memorial Volume, SCCNH 7, (ed. D. I. Owen – G. Wilhelm), Bethesda, 81-116.
- Schwemer 2015 Schwemer, D., "The Ancient Near East", The Cambridge History of Magic and Witchcraft in the West. From Antiquity to the Present (ed. J. Collins), Cambridge, 17-51.
- Seeher 2006 Seeher, J., Hattuşa Rehberi. Hitit Başkentinde Bir Gün, İstanbul.
- Seeher 2011 Seeher, J., Taşa Yontulu Tanrılar. Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya, İstanbul.
- Sir Gavaz 2015 Sir Gavaz, Ö., "Hititçe Metinlerde Geçen HUR.SAGPiškurunuwa Üzerine", 5. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu (ed. Ö. İpek – R. İbiş), Çorum, 195-204.
- Sivas 2012 Tüfekçi Sivas, T., "Dorylaion'da İlginç Bir Dinsel Ritüel. Akşam Yemeği Sunusu Olarak Yavru Köpekler", Aktüel Arkeoloji 26, 90-91.
- Steinkeller 1998 Steinkeller, P., "The Historical Background of Urkesh and the Hurrian Beginnings in Northern Mesopotamia", Urkesh and the Hurrians, Studies in Honor of Lloyd Cotsen (ed. G. Buccellati – M. K. Buccellatti), Malibu, 75-98.
- Strauß 2006 Strauß, R., Reinigungsrituale aus Kizzuwatna. Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte, Berlin-New York.
- Süel 1985 Süel, A., Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni, Ankara.
- Süel 2010 Süel, M., "Ortaköy-Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları", Arkeoloji ve Sanat Dergisi 134, 31-52.

- Süel 2015 Süel, A., "The Religious Significance and Sacredness of the Hittite Capital City Sapinuwa", *Sacred Landscapes of the Hittites and Luwians. Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi. Florence, February 6th-8th* (ed. A. D'Agostino – V. Orsi – G. Torri), *Studia Asiana* 9, Firenze, 101-111.
- Süel – Süel 2011 Süel, A. – M. Süel, "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", *Yayına Hazırlayan: Önder İpek, 1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu, Çorum*, 93-110.
- Taracha 1990 Taracha, P., "More about the Hittite taknaz da Rituals", *Hethitica* 10, 171-184.
- Torri – Görke 2013 Torri, G. – S. Görke, "Hittite Building Rituals. Interaction between Their Ideological Function and Find Spots", *Approaching Rituals In Ancient Cultures. Questioni Di Rito: Rituali Come fonte di conoscenza delle religioni e delle concezioni del mondo nelle culture antiche. Proceedings of the Conference, November 28-30, 2011* (ed. C. Ambos – L. Verderame), *RSO NS 86 Supp. 2, Roma*, 287-300.
- Tuğrul 2010 Tuğrul, S., *Ebedi Kutsal Ezeli Kurban. Çok Tanrılılıktan Tek Tanrılılığa Kutsal ve Kurbanlık Mekanizmaları, İstanbul*.
- Ünal 1996 Ünal, A., *The Hittite Ritual of Ḫantitaššu from the City of Hurma against Troublesome Years, Ankara*.
- Ünal 1998 Ünal, A., "'Ebediyete İtikal Edecek Şekilde İnşa Edeceksin!' - İple Tavana Tırmanan Hitit Mimarının Cambazlıkları", *XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, İstanbul, 6-10/VII/1987* (ed. H. Erkanal – V. Donbaz – A. Uğuroğlu), *Ankara*, 39-46.
- Ünal 1999 Ünal, A., "A hittite foundation ritual on the occasion of building a new fortified border town", *Studi e Testi II* (ed. S. De Martino – F. Imparati), *Eothen* 10, Firenze, 213-223.
- Ünal 2003 Ünal, A., *Hititler Devrinde Anadolu II, İstanbul, 2003*.
- Ünal 2007 Ünal, A., *Anadolu'nun En Eski Yemekleri. Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfak Kültürü, İstanbul*.
- Van Wyk Van Wyk, K., "Pig Taboos in the Ancient Near East", *International Journal of Humanities and Social Science* 4/13, 111-134.
- Veenhof 2008 Veenhof, K. R., "Some displaced Tablets from Kārum Kanesh (Kültepe) - (kt 86/k 48, kt 86/k 204 and kt 91/k 539) ", *AoF* 35, 10-27.
- Wegner 1995 Wegner, I., *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil 1: Texte für IŠTAR-Ša(w)uşka, (ChS 1/3a), Roma*.
- Wilhelm 1989 Wilhelm, G., *The Hurrians, Warminster*.
- Wilhelm 2008 Wilhelm, G., "Hurrians in the Kültepe Texts ", *Anatolia and the Jazira During the Old Assyrian Period* (ed. J. Dercksen), *Leiden*, 181-194.
- Yiğit 2005 Yiğit, T., "Hurriilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı Belgelerdeki İlk Kayıtlar", *TAD* 24/38, 55-69.

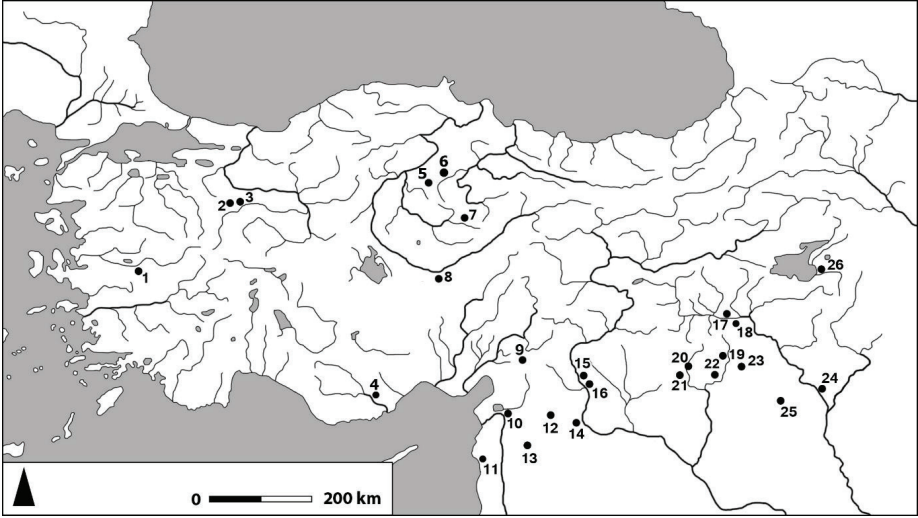

Fig. 1 Metinde Geçen Yerleşimler / Settlements mentioned in the text: 1. Sardis, 2. Demircihöyük, 3. Şarhöyük, 4. Kilise Tepe, 5. Boğazköy (Hattuša), 6. Ortaköy (Şapinuva), 7. Alishar, 8. Kültepe (Kaneš), 9. Gedikli Karahöyük, 10. Tell Açana (Alalah), 11. Ras Şamra (Ugarit), 12. Halep, 13. Tell Mardih (Ebla), 14. Tell Halawa, 15. Gre Virike, 16. Mezra Teleilat, 17. Salat Tepe, 18. Hirbemerdon Tepe, 19. Tell Mozan (Urkeš), 20. Çagar Bazar, 21. Tell Beydar (Nabada), 22. Tell Brak (Nagar/Nawar), 23. Tell Leilan (Şehna/Şubat-Enlil), 24. Ninive, 25. Tell el Rimah, 26. Yoncatepe.

SALAT TEPE		DÖNEMLER/PERIODS		TARİHLER (MÖ) DATES (BCE)
Dönem/ Period	Tabaka/ Level			
IIC	1	Geç Tunç Çağı I/ Late Bronze Age I	Mitanni Dönemi/ Mitanni Period	1550-1400
	2	Orta Tunç Çağı III/ Middle Bronze Age III	Eski Hitit Dönemi/ Old Hittite Period	1750-1550
IIB	3	Orta Tunç Çağı II/ Middle Bronze Age II	Eski Asur Dönemi/ Old Assyrian Colony Period	1900/1850-1750
	4	Orta Tunç Çağı I/ Middle Bronze Age I	Eski Asur Dönemi/ Old Assyrian Colony Period	2000-1900/1850
IIA	5	Erken Tunç Çağı IVB/ Early Bronze Age IVB	Post-Akad Dönemi/ Post Akkadian Period	2200-2000
	6	Erken Tunç Çağı IVA/ Early Bronze Age IVA	Geç Akad Dönemi/ Late Akkadian Period	2400-2200

Fig. 2 Tunç Çağları Kronolojisi / Bronze Age Chronology²²⁵

225 Ökse 2012a, 27-29 ve Ökse 2015b, 133, Fig. 1'den hareketle oluşturulmuştur.

Salat Tepe	Hayvan Kemikleri / Animal Bones	Ritüel Nesnelere / Ritual Objects		
IIC:1	<ul style="list-style-type: none"> Boynuzlarıyla birlikte iki geyiğin kafatası, üçüncü bir boynuzun parçaları 	<ul style="list-style-type: none"> Two deer skulls with antlers and pieces of a third antler. 		
IIC:2	<ul style="list-style-type: none"> Bütün halde sağ tarafına yatırılmış bir kuzu (keçi veya koyun), Büyük baş hayvanların ayakları, Çukura ters çevrilerek yerleştirilen bir çanak içerisinde domuz yavrusu. 	<ul style="list-style-type: none"> A lamb placed on its right side (sheep or goat), Feet of big ruminants, A bowl containing a piglet placed upside down. 	<ul style="list-style-type: none"> Pişmiş topraktan tütsü sunağı, Bir atlı figürüne ait olduğu düşünülen tunçtan bir insan bacağı ve toynak, Pişmiş topraktan araba modeli, Bacak kısımlarında aks yuvaları olan boğa figürü, Kuş ve insan figürleri, Bir boğa figürünün kırık parçaları Pişmemiş kil figürün parçaları Çukura ters çevrilerek yerleştirilen bir çanak içerisinde domuz yavrusu ve balçıktan çıplak kadın figürünü. 	<ul style="list-style-type: none"> A terracotta andiron, A bronze hoof and a bronze human leg, probably of a rider figure, A fragment of a terracotta chariot model, A terracotta bull figurine with holes for wheel-axes, Terracotta human and bird figures, Broken pieces of terracotta bull figure, Pieces of unbaked clay figurines, A bowl placed upside down, containing a broken mud female figurine and a piglet.
IIB:3	<ul style="list-style-type: none"> Boynuz ve bacaklara ait kemik parçaları. 	<ul style="list-style-type: none"> Several pieces of horns and leg bones. 	<ul style="list-style-type: none"> Pişmiş toprak figürün parçaları (boğa, domuz), 3. tabaka molozunda domuz biçimli riton. 	<ul style="list-style-type: none"> Pieces of terracotta bull and pig figurines, A pig-rython in the debris of Level 3
IIB:4	<ul style="list-style-type: none"> Genç bir geyiğin kemikleri, Çift toynaklı bir hayvanın bacakları, Dibi üzerine yerleştirilmiş bir kâsenin içinde yavru domuz (Kemiklerde her hangi bir yanma izine rastlanmaması, domuzun çiğ olduğunu gösterir), Başka bir yavru domuzun bulunduğu bir kâse, ters çevrilmiştir. 	<ul style="list-style-type: none"> Long bones of a young deer. Legs of double-hoofed animal, A bowl placed upright, containing a piglet (The bones show no traces of burning; so, the piglet had been placed raw), Another bowl containing a piglet was placed face down. 	<ul style="list-style-type: none"> Boğa başı biçimli bir kireçtaşı, El yapımı minyatür kâseler, Minyatür taş balta, Pişmiş topraktan boğa, domuz figürünü, Üç ayaklı taşınabilir sunak, Pişmiş toprak libasyon levhası, Pişmiş toprak taşınabilir kübik sunak, Bir duvar temelinde pişmiş toprak figür grubu (bir kadın, bir erkek, bir sunak ve bir kâse). 	<ul style="list-style-type: none"> A white limestone depicting a bull-head, Handmade miniature bowls, Miniature stone axe, Terracotta pig and bull figurines, A portable tripod altar A terracotta libation plaque, A portable terracotta cubic altar Terracotta figurine group in the foundation of a wall (a male and a female human figure, an altar and a bowl)
IIA:5	<ul style="list-style-type: none"> Domuz, kuzu, köpek ve çeşitli hayvan kemikleri. 	<ul style="list-style-type: none"> Piglet, lamb, puppy, and bones of several animals. 	<ul style="list-style-type: none"> Hayvanlara ait pişmiş toprak figür parçaları Minyatür kaplar, 3 taş idol. 	<ul style="list-style-type: none"> Pieces of terracotta quadrupel figures Miniature vessels, 3 pebble stone idols.
IIA:6	<ul style="list-style-type: none"> Kuzu ve büyük baş hayvan kemikleri. 	<ul style="list-style-type: none"> Bones of a lamb and big ruminant. 	<ul style="list-style-type: none"> Pişmiş toprak insan figürünü parçası. 	<ul style="list-style-type: none"> Piece of a terracotta human figure.

Fig. 3 Tabakalara Göre Ritüel Buluntular / Ritual Finds According to Levels²²⁶

Fig. 4 Salat Tepe IIC, Tabaka 2, OTÇ III Duvarı yıkıntısı üzerine açılan çukura yerleştirilmiş kuzu/oğlak iskeleti / Skeleton of a lamb placed in a pit dug into the debris of a MBA III Wall at Salat Tepe IIC, Level 2 (Salat Tepe Kazı Arşivi).

Fig. 5 Salat Tepe IIB, Tabaka 4, OTÇ I Duvarı altına açılan çukura yerleştirilmiş domuz yavrusu / A piglet placed under the foundations of a MBA I Building at Salat Tepe IIB, Level 4 (Salat Tepe Kazı Arşivi).

Fig. 6 Salat Tepe IIB, Tabaka 4, OTÇ I Duvarı temel taşları arasına yerleştirilmiş bir çanak içerisinde domuz yavrusu / A bowl including a piglet placed into the foundations of a MBA I Building at Salat Tepe IIB, Level 4 (Salat Tepe Kazı Arşivi).

Fig. 7 Salat Tepe IIB, Tabaka 4, OTÇ I yapısı temelinde yerleştirilmiş geyik bacakları ile yapı yıkıntısı üzerine boğa başı biçimli bir taş / Deer legs placed into the foundations, and a bull-head shaped stone placed on the debris of a MBA I Building at Salat Tepe IIB, Level 4 (Salat Tepe Kazı Arşivi).

Fig. 8 Salat Tepe IIB, Tabaka 4, OTÇ I yapısı yıkıntıları arasında ele geçen küp biçimli sunak / A cubic altar found among the debris of a MBA I Building at Salat Tepe IIB, Level 4 (Salat Tepe Kazı Arşivi).

Fig. 9 Salat Tepe IIB, Tabaka 4, OTÇ I yapısı temeline yerleştirilmiş pişmiş toprak figürin grubu / Terracotta figurine group placed into the foundations of a MBA I Building at Salat Tepe IIB, Level 4 (Salat Tepe Kazı Arşivi).

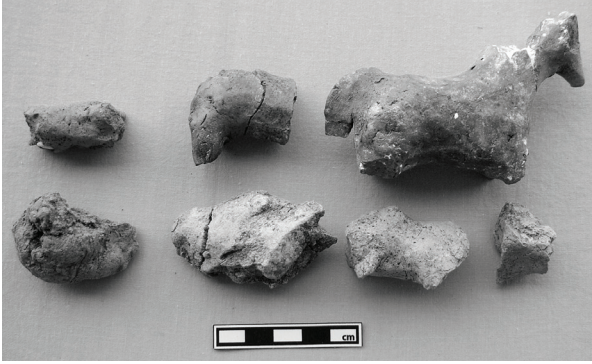

Fig. 10 Salat Tepe IIC, Tabaka 2, OTÇ III Duvarı yıkıntısı üzerine açılan çukura yerleştirilmiş pişmiş toprak figürin grubu / Terracotta Figurines placed in a pit dug into the debris of a MBA III Wall at Salat Tepe IIC, Level 2 (Salat Tepe Kazı Arşivi).

Tabaka/ Level	Temel Ritüelleri/ Foundation Rituals	Yapı Dönüştürme Ritüelleri/ Rituals for Converting Buildings	Yapı Kapatma Ritüelleri/ Rituals for Sealing Buildings
1			
2			Ritüel Nesneleri ve Kurban/ Ritual Objects and Sacrifice
3			Ritüel Nesneleri/ Ritual Objects
4	Ritüel Nesneleri ve Kurban/ Ritual Objects and Sacrifice	Ritüel Nesneleri ve Kurban/ Ritual Objects and Sacrifice	Ritüel Nesneleri ve Kurban/ Ritual Objects and Sacrifice
5	Ritüel Nesneleri ve Kurban/ Ritual Objects and Sacrifice		
6			Ritüel Nesneleri ve Kurban/ Ritual Objects and Sacrifice

Fig. 11 Tabakalara Göre Buluntu ve Ritüel Türleri / Finds and Ritual Types According to Levels²²⁷

Fig. 12 Salat Tepe IIA, Tabaka 6, ETÇ IVA yapısında bir nişe yerleştirilen sığır kemikleri / Big ruminant bones placed in a niche at an EBA IVA Building at Salat Tepe IIA, Level 6 (Salat Tepe Kazı Arşivi).

227 Ökse 2015b, 124 vd, 133 fig. 1 ve 136 fig. 12'den hareketle oluşturulmuştur.

